Цалик Станіслав
Мокрогуз Олександр
Волошенюк Оксана

Історія Криму першої половини XX ст. Нариси

Академія Української Преси

Бібліотека масової комунікації та медіаграмотності
Академії української преси

УДК 94(477.75)"1900/1949"(075.3)
Ц14

Автори:
Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В.

Історія Криму першої половини XX ст. Нариси. Навчальний посібник 10 клас. / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / За редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. — Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2020. — 66 с.

ISBN 978-617-7370-20-7

Перший серед низки аргументів, якими Росія виправдовує окупацію Криму, – це нібито належність півострова до етнічних «слов'янських земель». Цей посібник містить матеріали до занять з історії та громадянської освіти (10 кл.) і показує, яким чином провадилася цілеспрямована політика Російської імперії та СРСР, з тим, щоб створювати несприятливі умови для кримськотатарського населення і, навпаки, сприятливі для росіян. Посібник пропонує низку завдань з формування навичок верифікації джерел, зокрема візуальних, і критичного мислення. Авторський колектив об'єднав відомого історика та есеїста Станіслава Цалика та експертів Академії української преси.

Цалик С. М. (розділ 1, 2, 3, 4, 5)
Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. (тестові завдання до розділів 1, 2, 3, 4, 5)

Виготовлення цього посібника стало можливим завдяки фінансовій підтримці Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), що була надана через проект «Медійна програма в Україні», який виконується міжнародною організацією Internews. Ця програма зміцнює українські медіа та розширює доступ до якісної інформації. Зміст матеріалів є виключно відповідальністю громадської організації «Академія української преси» та не обов'язково відображає точку зору USAID, уряду США та Internews.

ISBN 978-617-7370-20-7

© Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В., 2020
© Академія української преси, 2020
© Центр вільної преси, 2020

ЗМІСТ

Вступ 4

Розділ 1. «Крим має належати Україні…» 8

Тестові завдання до розділу 1 14

Розділ 2. Видимість самостійного Криму 23

Тестові завдання до розділу 2 26

Розділ 3. Україна посеред Ялти 30

Тестові завдання до розділу 3 36

Розділ 4. Червоний курорт на Чорному морі 41

Тестові завдання до розділу 4 44

Розділ 5. «Знайшли порятунок у родинах кримських татар» 49

Тестові завдання до розділу 5 50

Додаток для тих, хто бажає дізнатися ще 54

Про авторів 64

ВСТУП

На початку XX століття Крим перебував у складі Російської імперії. Окупанти поступово витіснили поняття «Крим» з офіційного ужитку — тепер існувала Таврійська губернія з центром у Сімферополі. Вона, до речі, охоплювала не лише півострів, але й частину нинішньої Запорізької області. Тобто Крим як самостійна адміністративна одиниця припинив існування. Його згадували лише як географічний об'єкт: у назвах путівників, написах на поштівках з мальовничими краєвидами тощо.

До складу Таврійської губернії входили: Дніпровський, Мелітопольський, Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський повіти

Кримські татари і мула. 1868 рік.

Населення півострова перевищило півмільйона людей. Приблизно стільки ж було наприкінці XVIII століття, коли Російська імперія окупувала Крим. Але відтоді склад населення істотно змінився: частина кримських татар змушена була емігрувати, натомість на півострів приїхало з імперії чимало урядовців, переважно росіян, але також і українців — чиновники губернського правління, поліціянти, директори та вчителі гімназій, медичні працівники, поштові службовці, офіцери, православні священники, митники, залізничники тощо.

Отже, кримські татари вже не становили більшості на півострові — їх мешкало тільки 195 тис. осіб, тобто 35,5 %.

Натомість істотно зросла кількість росіян — 181 тис., 33,1 %. Українці — третій за кількістю етнос: майже 65 тис. людей — це 11,8 %. Також на півострові

можна було зустріти німців (5,8 %), євреїв (4,4 %), греків (3,1 %), вірмен (1,5 %), болгар (1,4 %), поляків (1,3 %). Менше ніж 1 % населення становили білоруси, естонці, турки, молдавани та інші.

Окупаційна імперська влада подбала про те, щоб в адміністративних центрах або містах з торговими портами, які забезпечували потреби армії та флоту, більшість населення становили росіяни. Приміром, у Сімферополі їх мешкало 60 %. Натомість кримські татари проживали переважно в гірській місцевості, решта — в степовій.

Південне узбережжя Криму перетворилося на модний курорт, тут збудували розкішні палаци та вілли представники аристократичних сімей — Воронцови, Юсупови, Наришкіни, Шувалови, Голіцини і так далі, аж до членів царської родини. Між іншим, серед аристократів-забудовників були й українці: Кочубеї, Безбородьки, Данилевські, Алчевські та інші.

Садиба Кочубеїв в Ялті.
Її спроектував Микола Краснов, головний архітектор м. Ялта.

В ті часи до Криму їхали лікуватися. Наприклад, видатна поетка Леся Українка, хвора на сухоти, тричі поправляла здоров'я унікальними цілющими грязями.

Таким побачила поетеса кримську історію:

Бахчисарай

Скрізь мінарети й дерева сріблисті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в виноградним листі
Таємно плеще тихий водограй.

Бахчисарайська гробниця
Ні, тута не лежить краса гарема,
Марія смутна чи палка Зарема, –
Тут спочива бахчисарайська слава!
Бахчисарайський дворець
Хоч не зруйнована — руїна ся будова,
З усіх кутків тут пустка вигляда.
Здається, тільки що промчалась тут біда,
Мов хуртовина грізная, раптова.
Колись тут сила і неволя панувала,
Та сила зникла, все лежить в руїні, –
Неволя й досі править в сій країні!

А декому з хворих на туберкульоз лікарі радили зовсім оселитися в Криму — морське повітря і м'який місцевий клімат дуже корисні для таких людей. Саме з цієї причини переїхав до Ялти поет і перекладач Степан Руданський — ви його, певно, знаєте як автора слів відомої пісні «Повій, вітре, на Вкраїну».

Хтось наїздив до Криму у справах, як знаний письменник Михайло Коцюбинський. Він мав відрядження від Одеської філоксерної комісії в питаннях боротьби зі шкідниками винограду. А хтось — просто помандрувати, набратися вражень, розвіятися, як це зробив після багаторічного заслання відомий історик Микола Костомаров. У 1914 році, коли вибухнула І світова війна, в Криму відкрилися десятки лазаретів, де лікувалися поранені воїни.

Натомість черговий шанс змінити свою долю Крим дістав на початку 1917-го — імператор Микола II зрікся трону. Російська імперія, яка міцно тримала півострів у своїх «обіймах» протягом 134 років, нарешті припинила існування.

Розділ 1. «КРИМ МАЄ НАЛЕЖАТИ УКРАЇНІ...»

Щойно розвалилася імперія і почалися українські визвольні змагання, в Києві постало питання про майбутнє Криму. На перший погляд може здатися, ніби керівники УНР не звертали уваги на півострів, адже ані III Універсал Центральної Ради (листопад 1917 року), ані IV Універсал (січень 1918-го) не згадали Крим як частину України.

Але подивімося на факти.

В січні 1918-го Центральна Рада ухвалила вважати Чорноморський флот українським. Чому? А тому, що весною 1917-го там розпочалася активна українізація — тамтешні моряки вперше вивісили на щоглах своїх кораблів жовто-блакитний прапор. І, зауважте, їх підтримав тогочасний командувач Чорноморського флоту адмірал Олександр Колчак, який розглядав український рух як противагу більшовизмові. Невдовзі сильні українські громади діяли вже на всіх кораблях флоту.

Натомість більшовики, захопивши півострів у лютому 1918 року, відмовилися визнавати Чорноморський флот українським. Рада Народних Комісарів — уряд більшовиків у Москві — ухвалила директиву про те, що Чорноморський флот — невіддільна частина Росії. А після підписання Берестейських угод у березні 1918-го на півострів мали ввійти німецькі війська. Берлін планував перетворити Крим на елітний курорт для Німеччини.

Тому керівництво УНР вирішило діяти швидко й рішучо.

Фото 1. Засідання Курултаю 1917 рік.

Джерело: http://goloskrimanew.ru/wp-content/uploads/2016/12/IMG_3764–873x400.jpg.

У середині квітня 1918-го військове з'єднання під командою полковника Петра Болбочана вирушило на Крим, маючи на меті вибити звідти більшовиків і при цьому випередити німецьку армію, яка теж рухалася на півострів. 22 квітня армія УНР форсувавши затоку Сиваш завдовжки 200 кілометрів — її також звуть Гниле море, — першою увійшла на півострів і вранці 24 квітня переможно взяла кримську столицю Сімферополь.

Фото 2. Петро Болбочан. Фото 1918 р.

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/69/Petro_Bolbochan_08.jpg/435px-Petro_Bolbochan_08.jpg.

Німецьке командування негайно оголосило ультиматум: болбочанівці мають скласти зброю і залишити півострів. Адже наявність там української армії порушує умови Берестейської угоди. Дальші три доби були вирішальні. Але 27 квітня, після складних перемовин з Німеччиною, Київ наказав відступити.

Кримський похід Болбочана продемонстрував, що вже на початках своєї незалежності Україна дбала про входження Криму до свого складу. Власне цей похід відкрив рахунок змагань за український Крим.

Найрішучіше намагався приєднати півострів до України гетьман Павло Скоропадський, який керував країною з кінця квітня 1918-го. Вже за два тижні після інавгурації, 10 травня, він надіслав листа німецькому амбасадорові в Києві баронові Альфонсу фон Мумму.

«Прилучення Криму, — писав Скоропадський, — мало б те значення для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, як сіль, тютюн, вино й садовина. Володіння Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Опріч того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Феодосія. Отже, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильна».

Ну а що самі кримчани? Чи були налаштовані в бік України? Чи, як стверджують теперішні очільники Кремля, мріяли лише про приєднання до Росії?

Тимчасовий комісар України в Криму Яків Христич телеграфував до Києва 15 травня 1918 року, що під час кримських установчих зборів місцеве населення, ймовірно, проголосує за приєднання до України.

Перекопський повітовий староста Павло Вільнер повідомив українське міністерство внутрішніх справ про бажання мешканців його повіту приєднатися до гетьманату. Подібну інформацію надав повітовий комісар гетьманату Володимир Байдак після зустрічі з керівниками Євпаторії. За його словами, більша частина міських урядовців — українці, які орієнтуються на Київ.

Окремо зауважимо, що центральний орган Курултаю кримськотатарського народу теж висловився за приєднання Криму до гетьманату на умовах автономії.

Проте німці проігнорували український фактор. Почали виселяти українців із Севастополя і відправляти їх до України. Ба більше, за спиною України домовилися з Росією. На цій підставі Йосиф Сталін, на той час член Революційної військової ради більшовиків, надіслав з Москви телеграму на адресу Севастопольської ради депутатів: «Чутки про відхід Криму до України неправдиві. За наявним у нас документом від німецького уряду ані німці, ані Київ на Крим не претендують, беруть тільки материкову частину Таврійської губернії».

Отже, Берлін таємно надав червоній Москві письмову гарантію: в перспективі Крим буде російський.

Фото 3. Сулькевич Сулейман, прем'єр-міністр Кримського крайового уряду в 1918 році.

У червні німці утворили Кримський крайовий уряд і призначили прем'єр-міністром проросійського політика Сулеймана Сулькевича. Ця кандидатура мала, з їхнього погляду, дві переваги.

Перша: колишній царський генерал зможе забезпечити спокій на півострові. Друга: він — литовський татарин за етнічним походженням, мусульманин. Отже, створюється видимість, ніби на чолі півострова стоїть представник корінного народу Криму.

Уряд Сулькевича видав декларацію «До населення Криму», в якій підкреслив, що «ставить своїм завданням збереження самостійності півострова».

Декларація визначила герб і прапор Криму, запровадила громадянство, оголосила державною мовою російську, з можливістю спілкування з державними та громадськими організаціями також татарською чи німецькою. Уряд заявив про «поступове створення сухопутного війська і морських сил», заснування Кримського державного банку і намір випустити «свої грошові знаки».

Сулькевич проінформував Київ про своє призначення. Але українські урядовці не визнали самопроголошену державу — в телеграмі-відповіді, за словами Сулькевича, звернулися до нього як до «губерніального старости». Крім того, телеграму написали українською мовою. Кримський прем'єр, який півтора де-

сятиліття служив на Далекому Сході, а останнім часом — у Румунії, її не розумів. Рішуче відписав, що він не староста, а очолює уряд самостійної держави. Й надалі просить контактувати з ним російською мовою.

У Києві розцінили відповідь Сімферополя як демарш. Голова українського уряду Федір Лизогуб доповів ситуацію гетьманові Павлові Скоропадському. «Лизогуб, — згадував Скоропадський, — заявив, що він отримав телеграму від генерала Сулькевича, який оголосив, що він стоїть на чолі уряду, водночас із заувагою, у дуже зухвалій формі, що він української мови не розуміє і надалі наполягає, щоб до його уряду зверталися російською мовою».

Остання вимога розсердила Скоропадського.

Ось його коментар: «Все листування та взагалі всі офіційні зносини як з німцями, австрійцями, так і з усіма іншими державами і обивателями велися українською мовою. Нам відповідали своєю мовою, це так було прийнято. В Україні офіційною мовою була українська, і не генералові Сулькевичу змінювати чинний порядок».

Відтак український уряд звернувся до німців з нотою, щоб Крим увійшов до складу України.

Оточення гетьмана міркувало, яким способом упокорити кримський уряд. Дмитра Донцова, директора Українського телеграфного агентства, саме в ті дні покликали до Скоропадського. «Говорив з ним про Крим, — записав у щоденнику, — про нові кроки, щоб змусити кримський уряд числитися з Україною — економічний бойкот, в разі потреби — блокада півострова з нашої сторони».

Зрештою ухвалили саме цей сценарій. «Наша рада міністрів вирішила припинити зносини з цим новим урядом, — згадував пізніше Скоропадський, — і до з'ясування взаємних відносин між Кримом і Україною перервати економічні відносини».

Так у 1918 році почалася блокада півострова. Це ж вам щось нагадує, правда?..

Всі товари, які підприємці везли до Криму, конфісковували. Півострів залишився без українського хліба. Це погіршило й без того кепську продовольчу ситуацію. Ціни на продукти підскочили удвічі. Ввели картки на хліб — навіть у Сімферополі. А Севастополь опинився на межі голоду.

Уряд Сулькевича відреагував забороною продавати Україні сіль. У відповідь Київ оголосив кримські залізниці своєю власністю і обмежив їх використання для потреб півострова. Сімферополь відгукнувся символічним жестом — призначив Комісію з проведення державного кордону між Кримом та Україною.

Економічна блокада півострова тривала кілька місяців.

Фото 4.Парад німецької армії в Криму, 1918 рік.
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Парад_німецької_армії_в_Криму,_1918.jpg.

Нарешті наприкінці вересня під тиском німців Сулькевич згодився на переговори — треба було розв'язати продовольчу кризу. Вислав до Києва урядову делегацію на чолі з міністром юстиції Олександром Ахматовичем.

Україна трохи послабила антикримські санкції. Крим скасував заборону продавати сіль.

Напередодні переговорів Ахматович дав інтерв'ю кореспондентові газети «Киевская мысль». Заявив, що українці погано обізнані з кримськими справами. За його словами, «в економічному плані Крим перебуває в блискучому становищі». Це не мало нічого спільного з реальністю.

Позицію півострова на майбутніх переговорах міністр визначив так: «Ми приїхали сюди говорити як рівні з рівними. Стоїмо на принципі національного самовизначення... Для Криму ми будемо вимагати такі самі права, які Україна вимагає для себе».

Переговори розпочалися 5 жовтня в гетьманському палаці на першому поверсі.

Кримчани прагнули обговорювати головно економічні питання — насамперед повне зняття блокади півострова. Але українську делегацію цікавили лише політичні справи, а саме умови приєднання Криму до України.

Голова української делегації прем'єр-міністр Федір Лизогуб представив сімферопольським колегам документ під назвою «Головні підвалини з'єднання Кри-

му з Україною», який містив 19 пунктів. Вони передбачали таке: Крим дістане статус автономії, а при гетьмані України з'явиться посада уповноваженого з кримських питань — статссекретаря. Його призначатиме гетьман з трьох кандидатів, висунутих Сімферополем.

Але представників Криму «Головні підвалини…» не задовольнили. За їхніми словами, замість «проєкту з'єднання» півостровові нав'язують «проєкт поневолення». Найбільший компроміс, на який вони могли б погодитися — федерація з укладенням двосторонньої угоди між Україною та Кримом.

Українська делегація погрозила посиленням санкцій і залишила залу засідань.

За кілька днів переговори відновилися. Вони тривали кілька тижнів, але в підсумку зайшли в глухий кут. А невдовзі дві ключові постаті — гетьман України Павло Скоропадський і очільник Криму Сулейман Сулькевич — втратили свої посади й залишили політичну арену.

Звісно, обидві сторони не знали, що існує таємна домовленість Берліну з Москвою, про яку телеграфував Сталін. Наприкінці 1920 року більшовики оволоділи Кримом, а невдовзі приєднали його до Росії.

Ну а якби в жовтні 1918-го кримська делегація погодилася на автономію в складі України? Що тоді? Очевидно, в ситуацію втрутилися б німці. Їхні військові частини перебували і в Криму, і в Україні.

Хай там як, з сьогоднішньої перспективи позиція української делегації на тих перемовинах виглядає реалістичнішою. Адже врешті здійснилася саме та модель, яку пропонував Київ 1918 року: незалежна Україна, а в її складі — Автономна Республіка Крим.

> «Україна не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг. Крим має належати Україні, на яких умовах, не має різниці».
>
> Гетьман Павло Скоропадський

З ноти МЗС Української Держави послу Німеччини від 30 травня 1918 р.:

«Ваша ексцеленціє! Маємо честь повідомити Вас про те, що уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено до складу Української Держави.

Крим тісно зв'язаний економічно, політично і географічно з життям і населенням України. Українська Держава, зі свого боку, ніколи не зможе розвиватися без злучення з Кримом. […]

При тому, стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи ріжні відміни в життю Криму, український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого має розробитися проект. Знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої

людності і її стародавні зв'язки з Українським урядом, не має жодного сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуку з Україною».

Управляючий Міністерством Справ Закордонних

Д. Дорошенко

Тестові завдання до розділу 1

Цей матеріал можна використовувати під час проведення занять з історії України у 10 класі. Це стосується розділу 2 навчальної програми, «Початок Української революції», та розділу 3, «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності». У розділі 2 навчальна програма для 10 класу передбачає такі теми, пов'язані з історією Криму: «Події 1917 року в Криму. Курултай і Кримська Народна Республіка. Кримськотатарський національний рух. Похід Петра Болбочана на Крим». У розділі 3 навчальної програми з історії України охоплено такі питання історії Криму: «Кримські крайові уряди. Спроби приєднати Крим до України. Поразка Збройних сил Півдня Росії. Червоний терор у Криму».

В інтегрованій навчальній програмі з історії для 10 класу «Історія: Україна і світ» подане есе може бути використане під час вивчення розділу 2, «Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція», зокрема теми 2.2. «Українська революція: від автономії до незалежності», де пропонується розглянути питання «Кримськотатарський національний рух», а також при вивченні тем: 2.3. «Українська революція: національний і соціальний аспекти» та 2.6. «Українська державність та питання національних меншин».

Цей матеріал також може бути використаний при опрацюванні тем курсу для 10 класу «Громадянська освіта», зокрема розділу 3, «Людина в соціокультурному просторі», теми: «Соціокультурна багатоманітність», «Ефективна комунікація», «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти».

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту, зокрема «Крим від революції до становлення тоталітарного режиму в СРСР ».

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе «Крим має належати Україні…»

1. Чому УНР не вдалося взяти під контроль Кримський півострів весною 1918 року.
2. Скориставшись текстом есе, з'ясуйте, які причини завадили урядові Павла Скоропадського домовитися з урядом Сулькевича?
3. Які пропозиції, на вашу думку, варто було б запропонувати урядові Української Держави для уряду Сулеймана Сулькевича, щоб вийти з кризи, описаної в тексті есе.

4. Яку роль відігравали більшовицький уряд та німецька окупаційна влада у «кримській політиці» в 1918–1920 роках.

Робота з джерелами інформації

1. Прокоментуйте 3 фотографії 1917 року, враховуючи підписи під ними, в контексті політичної обстави на Кримському півострові під час розгортання Української революції.

Маніфестація Української чорноморської громади в Севастополі. 10 травня 1917 р.
Джерело: http://unr.memory.gov.ua/imglib/full/0139513927465165–4mx1bj20w2–1515076992-pz4do-144.jpg.

Крейсер «Пам'ять Меркурія», один з перших кораблів, де була створена українська рада. Підняття його командою українського прапора 25 листопада 1917 р. стало прикладом для багатьох.

Джерело: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/flot2.jpg.

Мітинг Української чорноморської громади на Історичному бульварі в Севастополі. Весна 1917 року.

2. Знайдіть у тексті есе підтвердження подій, зображених на карті і в цитаті зі статті Ігоря Лосєва.

“Ніде на всій Україні, — пише учасник походу Болбочана, — не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями і з таким захопленням, як робило це населення Сімферополя та інших зайнятих кримських місцевостей”.

Малюнок-схема походу групи П. Болбочана на Крим у квітні 1918 року

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c8/Krymska_operatsia.jpg/450px-Krymska_operatsia.jpg

3. Чи погоджуєтеся ви з меседжем назви статті автора Ченника С. про Сулеймана Сулькевича «Литовський татарин, який прагнув усіх замирити», надрукованій в газеті «Первая крымская», 2005, № 19?
https://web.archive.org/web/20080415201343/; http://1k.com.ua/75/details/9/1.

Литовський татарин, який прагнув усіх замирити

Сергій Ченник
Перший прем’єр-міністр Криму

Він був справжнім державним діячем, справжнім патріотом Криму. На жаль, історія приділила йому занадто мало місця на своїх сторінках. Але Матвій (Сулейман) Сулькевич — генерал російської імператорської армії, мусульманин за віросповіданням, європеєць за поглядами — назавжди залишився в кримській літописі як перший прем’єр-міністр держави, що не відбулася.

<…>Жовтневий переворот обертається остаточним розвалом військ. У квітні 1918 року з деякими добровольцями генерал Сулькевич повернувся до Криму. Його частини навіть встигли поборотися з більшовицькими загонами, що зробило ім’я генерала ще більш популярним серед татарського населення.

Незалежний край: тяготи становлення

На півострові до цього часу панує розгул більшовицької Республіки Таврида. Очманілі від хронічного трирічного неробства на базах і кораблях, анархістськи налаштовані революційні матроси Чорноморського флоту творять грандіозний кривавий спектакль, який увійшов в історію під назвою «червоний терор».

Останні солдати імперії, чини Кримськотатарського кінного полку, «ескадронці» на чолі зі своїм героїчним командиром — полковником князем Біарслановим, намагаючись стримати хвилю насильства, відходять до Сімферополя, ведучи ар'єргардні сутички з загонами чорноморців. До них приєднуються і офіцери інших частин, які знаходилися в Криму.

Захопивши Феодосію, більшовики рушили на Бахчисарай. Командувач полковник Біарсланов зі жменькою ескадронців і добровольців-офіцерів кілька днів стримував атаки матросів, але був змушений відійти. Через день впав Сімферополь. Татарське уряд і основна маса солдатів і офіцерів Кримського кінного полку пішли в гори — в аул Янкой. На деякий час в Криму утвердилася радянська влада.

У ніч на 20 квітня 1918 року замаскований під червоний ешелон, який втік з фронту, на Чонгар увірвався завантажений українськими добровольцями поїзд. Через два дні в Джанкої до них приєднався конвой ескадронців — молодих татар в чорних баранячих шапках з червоним верхом і палаючим золотом півмісяцем замість кокарди. Відновити колишню владу допомогли і частини німецької армії. Було складено відозву до народу Криму, яку розвезли по околицях.

Відразу ж після приборкання більшовиків утворився Тимчасове бюро татарського парламенту на чолі з А.Х. Хільмі, яке вирішило взяти на себе до скликання курултаю управління національними справами. Почалися переговори бюро з німецьким командуванням про створення власного кримського уряду.

На першому засіданні курултаю були присутні командир німецького корпусу генерал Кош і вперше виниклий на кримській політичній сцені генерал М.А. Сулькевич, який прибув на півострів із залишками Мусульманського корпусу, в основному з числа кримських татар. Сулькевич наполягав на тому, щоб до керівництва Кримом були залучені представники всіх національних груп і політичних партій півострова.

Боротьба за владу розгорілася неабияка. У ролі рятівників вітчизни себе бачили всі: і кадети, і монархісти, і націоналісти всіх мастей. Однак єдиною кандидатурою, яка влаштовувала всіх, і особливо німців, став М.А. Сулькевич. Здавалося, йому вдалося примирити тих, кого не можна було примирити взагалі. Німецьке командування не врахувало один важливий політичний чинник —

власні устремління Сулькевича і його серйозний намір відстоювати всюди і в усьому інтереси Криму.

Перше кримський крайовий уряд було створено 25 червня 1918 року в Сімферополі.

Столицею був оголошений Сімферополь. Засновувалися три державні мови: російська, кримськотатарська і німецька. Відновлювалася приватна власність. Громадянином краю, незалежно від національності та релігії, міг стати будь-хто, хто родився на кримській землі, якщо він своєю працею утримував себе і сім'ю. Придбати ж громадянство міг тільки, приписаний до класів і товариств службовець, в державному або громадському закладі, який проживає в Криму не менше трьох років і, нарешті, що міг довести судову та моральну непорочність. Будь-який кримський мусульманин, де б він не проживав, при відповідному клопотанні мав право на громадянство Криму. Передбачалося і подвійне громадянство.

Прикордонний конфлікт

Уже перші Сулькевича кроки були спрямовані на максимальну самостійність і політичну незалежність півострова. Визначався часовий проміжок, за який основною метою уряду було досягнення стабільності, і вже потім декларувалося визначення подальшої долі Криму. Одночасно визначалися кордони нового державного утворення.

Сулькевич затвердив докладну інструкцію голові комісії з проведення державного кордону між Кримом і Україною. «При проведенні цієї межі, — говорилося в інструкції, — належить неухильно прагнути до повного задоволення історичних, економічних і військових інтересів Криму». Тобто межа повинна збігатися з південними кордонами материкових повітів Таврійської губернії, але при обов'язковому збереженні за Кримом Чонгарського півострова з його соляними промислами і всієї Арабатської стрілки. Ці дії викликали гнів українського уряду, очолюваного на той момент гетьманом П. Скоропадським, і спровокували маловідомий в історії прикордонний конфлікт — «прикордонну війну» між Україною і Кримом.

У 20-х числах червня Україна захопила частину стрілки на 40 верст на південь від Генічеська. Українська комендатура на перешийку видала наказ про проходження кордону на південь від Перекопу і направила сюди частини прикордонної варти. У самому місті Перекопі виникли дві управи, причому українська розпорядилася зерно, вирощене місцевими селянами після обмолоту продати на Україні, а не в Криму. У липні 1918 року почалися перестрілки між прикордонниками обох сторін, причому і та й інша апелювали до німецького командування. Перекопський повітовий начальник звернувся 9 серпня з рапортом до міністерства внутрішніх справ Криму: «Український комендант

був мною повідомлений, що з 5 серпня в'їзд і виїзд із Криму забороняється і німецьке командування вважає, що кордон Криму проходить на 8 верств на північ від Перекопу».

Розуміючи, що подальша конфронтація з Україною може принести більше шкоди, ніж користі, Сулькевич ініціює переговори з урядом Скоропадського. Вони відбулися в Києві восени 1918 р. Українська делегація запропонувала Криму увійти до складу України на правах гранично широкої автономії. Кримська делегація винесла контр-пропозицію: створення федеративного союзу. До згоди прийти не вдалося. Проте кримські дипломати зафіксували в протоколі: «... Під час переговорів ... з делегацією українського уряду з повною визначеністю з'ясувалося ... Україна аж ніяк не розглядає Крим як свою приналежність, а навпаки, вважає фактичним становищем, в силу якого Крим є окремим, незалежним від України самостійним краєм».

Загибель республіки

Ситуація в Криму почала змінюватися після поразки Німеччини у війні. Попереджений німцями про їх швидку евакуацію, Сулькевич звернувся за допомогою до Денікіна. Однак у Денікіна не було ні бажання, ні можливості допомогти генералу.

Після відходу з Криму німецьких військ становище уряду Сулькевича стало безнадійним. 15 листопада 1918 року Сулькевич і Сейдамет склали свої повноваження і передали владу кримському крайовому уряду — повністю антантофільскому. Новий кримський крайовий уряд Соломона Криму майже відразу визнало владу білогвардійського командування і незабаром припинило своє існування.

М.А. Сулькевич залишає Крим. На прохання уряду Азербайджану він обіймає посаду військового міністра і начальника штабу збройних сил цієї держави. Його багатий досвід дозволяє створити невелику, але дуже боєздатну армію. Але більшовики добралися і до Закавказзя. У 1920 р. після падіння Азербайджанської Республіки генерал М.А. Сулькевич був розстріляний у дворі бакинської в'язниці.

Так закінчилася перша і фактично єдина на початку XX століття спроба створення в Криму самостійної держави. Цей результат був закономірний — надто потужні сили втягували регіон в поле свого впливу, занадто хиткою була соціальна і політична база першого крайового уряду. Однак зусилля його лідера в вогні громадянської війни, в хитросплетінні інтересів і інтриг домогтися своїх цілей, створити маленький оазис стабільності і порядку, об'єднати національні спільноти Крим, у викликають повагу і заслуговують того, щоб залишитися в історії Криму однією з найбільш примітних сторінок.

На жаль, в Криму немає не тільки пам'ятника Сулькевичу, але навіть і меморіальної дошки з його ім'ям. Але ж при всіх його помилках і, можливо, певною

часткою наївності він був справжнім патріотом Криму, і його ставлення до проблем півострова, турбота про національне примирення народів, його населяють, може служити хорошим прикладом і для нинішніх можновладців ...

Переклад з російської мови

Завдання

- ✓ Як ви вважаєте, чому в статті зовсім не згадується похід П. Болбочана?
- ✓ Чи можна погодитись з такими тезами цієї статті, виходячи з тексту есе? Використайте аргументи вказані в есе.
- ✓ «Він був справжній державний діяч, справжній патріот Криму».
- ✓ «Розуміючи, що подальша конфронтація з Україною може завдати більше шкоди, ніж користі, Сулькевич ініціює переговори з урядом Скоропадського».

https://web.archive.org/web/20080415201343/http://1k.com.ua/75/details/9/1.

4. Багато дослідників вказують на червоний терор, який стався в 1920–1921 роках. На їхню думку, тоді вбито від 52 до 120 тисяч людей. В 1920–1921 роках у Сімферополі розстріляно близько 20 тисяч осіб, у Севастополі — близько 12 тисяч, у Феодосії — близько 8 тисяч, у Керчі — близько 8 тисяч, у Ялті — 4–5 тисяч чоловік. Скільки загинуло від рук каральних загонів Червоної армії в сільській місцевості, точних даних немає.

Чи існує, на вашу думку, зв'язок між подіями 1918 року, браком компромісу і подальшими подіями 1920 року. Які аргументи есе підтверджують ваші роздуми?

5. Яка основна думка висловлювань гетьмана Павла Скоропадського та Управляючого Міністерством Справ Закордонних Дмитра Дорошенка, наведених наприкінці есе?

- ✓ Що їх об'єднує?

Чи вони актуальні сьогодні? Перед Вами зображено три герба. Герб Таврійської губернії, яка існувала в Російській імперії, дуже схожий на герб Князівства Феодоро, держави, що існувала на території Криму до 1475 року, коли була захоплена Османською імперією. Двоголовий орел — емблема Візантійської імперії, яку перебрало князівство Феодоро. Зв'язок імперій (Російської і Візантійської) через емблеми зрозумілий.

А чому Кримський крайовий уряд обрав гербом двоголового орла — майже копію герба Таврійської губернії? Чи цей вибір є випадковим? Чи може такий знак символізувати стосунки з Українською державою Павла Скоропадського уряду Сулеймана Сулькевича, як продовжувача традицій Російської імперії? Знайдіть підтвердження або спростування своїх думок у тексті есе.

Емблема князівства Феодоро у XIV–XV століттях.

Герб Таврійської губернії, затверджений в 1856 році.

Герб Кримського крайового уряду 1918 року.

Розділ 2. ВИДИМІСТЬ САМОСТІЙНОГО КРИМУ

Давайте з'ясуємо, з якого дива червона Москва, захопивши Крим, раптом надала йому високий статус автономної республіки? Невже справді зробила крок назустріч кримськотатарському народові?

Тут усе набагато складніше. Політика взагалі така сфера, в якій публічні кроки не завжди відповідають справжнім цілям.

Через кілька місяців після того, як Крим остаточно захопили більшовики, а саме 21 січня 1921 року, відбулося спільне засідання Кримського революційного комітету та кримської філії партії більшовиків. В порядку денному — питання про політичні взаємовідносини Криму з Україною та Росією.

Ухвала була цілком прогнозованою: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці». Звісно, думкою мешканців півострова ніхто цікавитися не став. І не факт, що люди проголосували б — якщо, звісно, правдиво рахувати — за приєднання до Росії.

Все влаштували у суто кабінетний спосіб: зібралися десь у Сімферополі вісім осіб, вирішили — і квит!.. Питання, однак, полягало в тому, який статус матиме згадана «автономна одиниця»? Автономна область? Автономна республіка? Які повноваження матиме?

Отут думки розділилися.

14 квітня члени татарського бюро при Кримському обкомі РКП (б) запропонували «проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову».

Натомість сам Кримський обком РКП (б) 7 травня висловився лише за автономну область: «Оголошення Криму автономною областю цілком відповідає об'єктивним умовам Криму в теперішній момент».

Промовиста деталь: Керченський повітовий комітет партії більшовиків, підпорядкований згаданому Кримському обкомові, мав свою окрему позицію — включити Крим до складу України, «беручи до уваги географічне положення й економічні зв'язки». Ця думка не була почута.

Обласна конференція кримськотатарських комуністів, яка зібралася 13 травня, підтримала проголошення Криму «інтернаціональною республікою, яка входить до Російської Федерації».

Зауважимо, що в середовищі кримських татар були й радикальніші ідеї. Наприклад, відомі письменники й громадські діячі Асан Сабрі Айвазов, Хабібулла Одабаш, Амет Озенбашли, Халіль Чапчакчі, сходознавець Бекір Чабан-заде та інші виступили з пропозицією проголосити Крим національною

республікою з правами повної автономії. Йшлося про заснування власного комісаріату (міністерства) закордонних справ, а отже, можливість самостійно вибудовувати стосунки з іншими країнами, вести незалежну зовнішню торгівлю тощо.

Така пропозиція викликала гнів Кремля. Нарком (міністр) закордонних справ РСФРР Георгій Чичерін надіслав до Сімферополя телеграму, зазначивши, що запропонована ідея «недоладна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно відкинута». Він і не приховував, чого саме злякалася Москва: кримчани «будуть зривати нашу політику, будуть нам уставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини». І додав: «Крим не є незалежною державою».

18 жовтня 1921 року Всеросійський центральний виконавчий комітет у Москві поставив крапку в цьому питанні, ухваливши постанову про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Не область і не самостійна держава, а щось посередині. Конституцію автономної республіки ухвалив у Сімферополі 10 листопада 1-й Всекримський установчий з'їзд Рад.

Стаття 1 встановлювала режим правління — диктатуру («влада трудящих у Криму є організація диктатури робітничого класу та найбіднішого селянства»), а стаття 2 визначала, що республіка «є однією зі складових частин федерації великої Російської Республіки». Державними мовами автономії «ухвалюються російська і татарська».

За формою правління це була парламентська республіка. Стаття 29 надавала виборче право чоловікам і жінкам з 18 років незалежно від віросповідання й національності. Але наступна стаття 30 обмежувала цю норму — обирати й обиратися не мали права «духовні служителі всіх релігійних культів», приватні підприємці, люди з «нетрудовими доходами», колишні поліцейські тощо, тобто всі, хто не є рушійною силою згаданої диктатури.

Автономна республіка існувала майже чверть століття — до 1945 року й була скасована після депортації кримських татар.

Мимоволі виникає запитання: а чого, власне, Москва так несамовито чіплялася за Крим? Адже після утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (до січня 1937-го назва була саме такою) Росія вже не мала безпосереднього кордону з півостровом, тож його географічна віддаленість створювала хіба додаткові проблеми.

Невже лише тому, що, мовляв «так було завжди» (хоча насправді не «завжди», а лише, як уже відзначалося, трохи більше століття)? Звісно, ні. Вся ця риторика з посиланням на історію знадобилася Кремлю для приховування іншої мети.

Московські більшовики перебували в полоні ідеї світової революції. Наприклад, газета «Красный Крым» 27 листопада 1920 року подала статтю «Великий перепочинок», у якій переконувала читачів, що робітники й селяни західних та східних країн, щойно побачать, наскільки ліпше живеться людям у радянській державі, відразу «повстануть проти своєї буржуазії, повалять її», здійснивши у своїх країнах революцію на кшталт більшовицької. А за кілька днів, 9 грудня, та ж газета пояснила: «У повному озброєнні повинна стояти Червона Армія та бути готова кожної хвилини прийти на допомогу революції, що загорається в усьому світі».

Тоді ж у Сімферополі заснувалося кримське бюро Комінтерну — організації, фінансованої Кремлем і призначеної «експортувати» російську революцію по всьому світові. Бюро очолив Микола Бабахан, який мав дворічний досвід ведення конспіративної роботи — керував більшовицьким підпіллям Криму, коли півостровом володіли німці та денікінці.

Головне завдання кримського бюро — постачання до Москви даних від радянської агентури в країнах Причорномор'я. Для цього бюро має отримати в своє розпорядження приватні кораблі та яхти, а також величезні гроші для засилання в ті держави «революційної літератури», зброї та підготовки і здійснення збройних виступів.

Тобто справжній інтерес Москви полягав у використанні півострова для того, щоб «революціонізувати мусульманський Схід». Крим — не лише географічно вигідний плацдарм для такої роботи. Важливо також, що він — край кримських татар. І це мало стати суттєвою «приманкою» для їхніх одновірців з Туреччини та інших країн.

Тепер зрозуміло, до речі, чому Росія наполягала на створенні саме автономної республіки, а не області. Про це прямо сказав впливовий комуніст Юрій Гавен на одному з засідань Кримського ревкому та обласного комітету більшовиків у часи, коли тільки точилися дискусії про майбутній статус півострова: «З метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму».

Що ж, «видимість» створили.

За такої концепції зовнішньої політики Росія не могла допустити, щоб півострів відійшов до України. Звісно, з поглядів економічного розвитку й транспортного сполучення природніше виглядає інтеграція з Києвом. Але йшлося, як бачимо, про завдання зовсім іншого ґатунку. Так само й нині — Москва, анексувавши Крим 2014 року, перетворила його на військову базу для тиску на Туреччину, Румунію й Болгарію (вони — члени НАТО), а також інші країни Причорномор'я. А може, як знати, і для чогось масштабнішого.

В 1939 році в Криму видавалися 4 обласні газети:

«Кизил Крим» (кримськотатарською), «Красный Крым» (російською), «Комсомолець» (кримськотатарською) і «Крымский комсомолец» (російською).

Міських газет було 4 (Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта) — всі російською.

Також виходили 26 районних газет російською, кримськотатарською, німецькою та єврейською мовами.

Журналів видавали 5:

кримськотатарською мовою — 3, російською — 2.

Тестові завдання до розділу 2

Цей матеріал можна використати під час вивчення розділу 4 навчальної програми з історії України для 10 класу, «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні».

Це стосується зазначеної в програмі теми, пов'язаної з історією Криму: «Утворення Кримської АСРР у складі РФСРР». Опосередковано зміст есе можна використати при вивченні питань «Формальний та реальний статус УСРР у "договірній федерації" радянських республік», «Політика коренізації в УСРР: ставлення влади та населення».

В інтегрованій навчальній програмі з історії для 10 класу «Історія: Україна і світ» наведене есе можна опосередковано використати під час вивчення розділу 3, «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», зокрема при вивченні теми 3.1. «Паризька мирна конференція». «Українське питання», де пропонується розглянути питання «Поділ української території. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Утворення Радянського Союзу».

Цей матеріал також може бути використаний при опрацюванні тем курсу для 10 класу «Громадянська освіта», зокрема розділу 2, «Права і свободи людини», в темі 3, «Людина і держава»; розділу 4, «Демократичне суспільство та його цінності», при вивченні теми 1, «Демократична держава».

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту, зокрема «Крим від революції до становлення тоталітарного режиму в СРСР ».

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе «Видимість самостійного Криму»

1. Яким способом розв'язувалося вирішальне питання державного устрою Криму?

2. Якими причинами пояснювалася необхідність утворення автономії? Чи існує зв'язок з існуванням Комінтерну на території Криму?
3. Як ви вважаєте, чому Кримський півострів не увійшов до складу УСРР? Адже Радянський Союз фактично був централізованою країною і ні про яку «автономність» чи то у складі Російської Федерації, чи у складі Радянської України не могло бути й мови.
4. Які основні висновки ви зробили про існування газет і журналів у Криму з наведених наприкінці есе даних?

Робота з джерелами інформації

1. У квітні 1921 р. був проведений перепис населення півострова. Зокрема росіянами, українцями, білорусами були згруповані в один рядок. До єдиної графи зводилися татари, турки та цигани; євреї та кримчаки. Всього зареєструвалино 729 тис. мешканців.

Т. Бикова. СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АСРР (1921 р.):

Етнічний склад	%
Росіяни, українці, білоруси	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Ести	0,3
Чехи	0,2
Інші	1,3

http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50810/08-Bykova.pdf?sequence=1.

Як ви вважаєте:

- ✓ Чому саме так були згруповані національності?
- ✓ Чи був результат перепису аргументом на входження Криму до складу Російської Федерації?
- ✓ Як ще могла використати більшовицька влада такий розподіл? Знайдіть у тексті есе підтвердження вашої думки.

3. Про що свідчить уривок з Конституції Кримської АСРР, стаття 3 з I розділу, "Загальні положення": «...КримСРР заявляє про свою тверду рішучість зостатися однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на засадах щонайтіснішого та повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество комуністич-

ної революції. Виходячи з цього КримСРР приймає та надає сили на всій території Криму всі законодавчі акти, що чинні в РСФРР, як опубліковані донині, так і ті, що будуть видаватися пізніше»?

Чи збігаються ваші висновки з тезами есе?

4. Історик Т. Бикова у своїй статті зазначає:

«…створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки викликане зовсім не намаганням московського уряду надати півострову повну самостійність у розв'язанні питань свого власного життя. Як і в усіх інших радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. Члени уряду автономної республіки, які були цілком залежні від "цінних вказівок", що надходили з Москві, переважно повинні були лише чітко виконувати всі інструкції, які вони звідти отримували. Тобто ЦК РКП(б) проводив у Криму політику, спрямовану тільки на закріплення свого власного становища.

Декларуючи створення самостійної республіки, більшовицьке керівництво думало так погасити національно-визвольний рух кримських татар, адже їхній національний рух у роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострова. Намагання "приборкати" цей небезпечний для існування твердої більшовицької влади на півострові рух, спонукало їхній центральний уряд до дій, спрямованих на "загравання" з місцевим корінним населенням. Саме так більшовики намагалися звести нанівець усі здобутки національно-визвольного руху татар Криму. Оманлива видимість того, що їхні сподівання на існування власної держави нарешті здійснюються, повинна була полегшити процес входження татар до складу прибічників радянської влади. Це, своєю чергою, робило їх апологетами більшовицького режиму.»

Т. Бикова. СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АСРР (1921 р.):

http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50810/08-Bykova.pdf?sequence=1.

Чи відповідають меседжі есе цим тезам?

Які факти наведені в есе підтверджують думку Т. Бикової?

5. Символ кримськотатарського народу тарак-тамга з 15 століття був символом роду Ґераїв (Ґіреїв), засновників Кримського ханства. Згодом символ став національним. 14 грудня 1917 року Курултай затвердив символіку Кримської Народної Республіки, яка проіснувала близько 2 місяців.

Чому герби Автономної Кримської соціалістичної радянської республіки і Кримської автономної радянської соціалістичної республіки відрізняються від національного символу кримськотатарського народу? Які меседжі йдуть від цих трьох знаків?

Тарак-тамга — національний символ кримськотатарського народу затверджений Кримською демократичною (народною) республікою (грудень 1917 – січень1918 рр.)

Герб Автономної КСРР (1921–1928 рр.)

Герб Кримської АРСР (1938–1945 рр.)

- ✓ Чим відрізняються герби АКСРР (1921 р.) та КАРСР(1938 р.)?
- ✓ Чому на Вашу думку з'явились ці відмінності і чим це пояснюється?
- ✓ Чи є в тексті есе підказки для відповідей на ці запитання?

6. Знайдіть у тексті есе факти про маніпуляції терміном «автономія» і які вказують на слова секретаря Кримського обкому більшовиків Івана Акулова, який у листопаді 1921 року на обласній партконференції повідомив, що визнання Криму «татарською автономією» буде помилкою: «Ми добре врахували настрої татарської частини населення, що оголошення автономної республіки вони розуміють як оголошення Татарської республіки. Коли б ми нашу політику збудували так, то ця політика була б помилкова».

Національна автономія в Криму: між історією, правом і політикою: https://ua.krymr.com/a/27603070.html.

7. Як подана зміна прапора Кримської АСРР пояснює назву есе «Видимість самостійного Криму»?

1921 р.

1938 р.

Розділ 3. УКРАЇНА ПОСЕРЕД ЯЛТИ

Отже, 1921 року Крим відійшов до Росії, але… не весь. Річ у тім, що Ялтинська кіностудія протягом наступного десятиліття підпорядковувалася Україні.

Питаєте, як то могло бути? Могло. Адже не все так однозначно, як подають у своїх книжках чи статтях росіяни.

Події розгорталися так.

1922 року в Харкові було утворене Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ) — «бабуся» сучасного Державного агентства України з питань кіно. Воно взяло в оренду розташовані в Ялті колишні приватні кіноательє Йосифа Єрмольєва і Олександра Ханжонкова.

Угода, підписана з Кримським народним комісаріатом освіти (Кримнаркомосом), передбачала ще одну важливу обставину: ВУФКУ дістає монополію на кінопрокат у Криму. Тобто російські фільми зможуть потрапити на кримські екрани тільки в тому разі, якщо їх закупить Україна. Неймовірно, правда?

Логотип Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ).
Джерело: http://www.kinokolo.ua/articles/1077/.

Але в ті часи українська кінематографія діяла незалежно від Москви. ВУФКУ провадило самостійну зовнішньоекономічну діяльність — продавало свої фільми за кордон, купувало іноземні стрічки для українського прокату. Крім того, фотокіноуправлінню підпорядковувалися всі кінотеатри України, воно формувало репертуар.

Отже, орендовані в Ялті павільйони об'єднали в єдину структуру, яку назвали «Друга держкінофабрика ВУФКУ» (тому що «Перша держкінофабрика ВУФКУ» містилася в Одесі). Урочисте відкриття відбулося 13 вересня 1922-го.

І закипіла робота.

Українська періодика зарясніла репортажами з ялтинських знімальних майданчиків. «Не дивує вже, — відзначав відомий репортер Михайло Чаров, — коли через паркан павільйону ВУФКУ ви серед білого дня побачите аристократичний бал з леді, джентльменами і фокстротом, коли за три версти від Ялти, в горах, ви бачите корніловців, що маршують у похідній формі, коли повз вас офіцерський загін веде на розстріл змучених, замордованих контррозвідкою

робітників. Вдивіться, і за ними ви побачите неминучого кіно-оператора, що шалено крутить ручкою апарата».

На знімальному майданчику в Ялті можна було побачити Анну Стен, майбутню зірку Голлівуду, та Варвару Маслюченко, дружину Остапа Вишні, тут грали майбутні корифеї Київського драматичного театру ім. Івана Франка Олексій Ватуля й Поліна Нятко. З Ялтинською кінофабрикою співпрацювали як сценаристи українські письменники Микола Бажан, Григорій Епік, Олесь Досвітній.

Кінематографічне життя яріло!

Все це викликало шалений інтерес у місцевих мешканців. Один з таких епізодів спостерігав журналіст Григорій Орлов. «Ялтинська набережна, людей не багато, бо сонце ще не гріє, — писав він. — «Де кінофабрика?» — «А он там… біля Еміра Бухарського». Іду. Вулиця трохи вгору. Праворуч довгий дерев'яний паркан. На паркані літери «Кіно-фабрика ВУФКУ» і робітник з смолоскипом на шматку кіноплівки. В паркані великі довгі шпарини, до шпарин поприлипали маленькі та немаленькі хлоп'ята… Тут, крім ялтинських «квітів майбутнього», і поважні громадяни, проходячи повз ворота, витягуючи свої шиї, заглядати уважають за свій обов'язок у двір. […] Без публіки ніколи не обійдеться. Навіть у три-чотири години ранку, коли знімали на молу пароплав, коли актори засинали від утоми, на березі були цікаві спостерігачі досить порядною кількістю».

Фото 5 .Колектив Ялтинської кінофабрики, 1925 рік.

Джерело: https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.facebook.com%2Fdovzhenko.centre%2Fposts%2F2445965005491401%2F&psig=AOvVaw2niQl03OBf1WB0p2_5jFlW&ust=1600673415898000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCPjmqq2b9-sCFQAAAAAdAAAAABAk.

Саме в такій бурхливій творчій обставі на студії зняли перший кримськотатарський фільм «Алім». Головний герой Алім Азамат-оглу — такий собі кримський Робін Гуд XIX століття. Тобто благородний розбійник, який грабував багатіїв, але здобич роздавав бідним.

Як і належить народному месникові, про Аліма існує величезна кількість фольклорних сюжетів. У них він безстрашний, невловний (для російської поліції), справедливий. Також він у курсі всього, що відбувається на півострові, і якщо десь скоєно кривду — неодмінно з'явиться і відновить справедливість.

Паралелі з Довбушем чи Кармелюком очевидні.

На героїчний шлях Аліма штовхнула особиста драма. 20-літній красунь закохався в дочку заможного пана, в якого працював. Батько дівчини, довідавшись про їхні стосунки, розлютився і звинуватив юнака в крадіжці. А речі, які в нього начебто зникли, підкинув у хату Аліма — там їх і знайшла поліція. «Злочинця» запроторили до тюрми (за іншою версією, забрали в солдати на 25 років).

Натомість бунтівник утік (з тюрми чи військової служби) і протягом семи років переховувався в горах Криму, мстився заможним, захищав бідних. Але 1849-го, коли йому все набридло, приїхав до Сімферополя і здався поліції. Суд, вирок: «прогнать через строй 500 человек шесть раз и сослать на Аллан-динские острова». Подальша доля кримського Робін Гуда невідома.

Історія Аліма неодноразово привертала увагу митців. Згадав про неї і письменник Умер Іпчі, який 1923 року став керівником щойно створеного в Сімферополі Кримськотатарського драматичного театру. Національної драматургії майже не існувало, формувати репертуар не було з чого — Іпчі сам взявся писати п'єси. В 1925-му з-під його пера вийшов «Алім».

П'єсу Іпчі вподобав кінорежисер Георгій Тасін і попросив Миколу Бажана, редактора журналу «Кіно», створити за нею кіносценарій «Алім — кримський джигіт» (інколи помилково вказують Умера Іпчі як автора сценарію).

На головну роль режисер запросив народного артиста Кримської АСРР Хайрі Емір-заде. Цей актор і танцівник користувався шаленою популярністю і любов'ю на півострові. Натомість вибір саме його на роль Аліма становив неабиякий ризик.

Річ у тім, що незадовго перед цим московські кінематографісти зняли стрічку «Пісня на камені» з Емір-заде в ролі Аліма. Вона викликала на півострові хвилю обурення через фальш і російський колоніальний погляд на кримських татар.

Поет Осип Мандельштам відгукнувся саркастичною рецензією «Татарські ковбої». «Обережні творці трохи дивного фільму, — написав, — обмежили поле своїх спостережень, вочевидь, одним Бахчисараєм і, роблячи вилазки

на узбережжя (знадобилися хвилі), ретельно стежили, щоб ніщо стороннє не втрутилося в чебуречно-овечий стиль. Стерилізовані таким способом татари тільки те й роблять, що танцюють, б'ються на урочистостях, продають один одному чебуреки».

Тасін залучив до роботи над картиною відомих представників кримськотатарської культури. Зокрема, науковим консультантом і художником-декоратором став директор Музею тюрко-татарської культури Усеїн Боданінський, знаний історик і етнограф.

Офіційний україномовний постер №2 до фільму Алім (1926).

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Алім.

На початку жовтня 1925-го в Сімферополі відбулося громадське обговорення сценарію, влаштоване Народним комісаріатом просвіти Кримської АСРР. Виступи присутніх, зауваження й поради тривали два дні, як результат, режисер вніс до сценарію деякі поправки.

Того ж року встигли зняти епізоди на Ай-Петрі, Чатир-Дазі, в Бахчисараї, на скелях та в гірських печерах. З настанням холодів фільмували в єдиному на той час студійному павільйоні. В травні 1926-го повернулися до натурного знімання. Журнал «Кіно» оперативно повідомив: «Зйомки проводяться здебільшого в Криму. Для цього використано найкращі краєвиди й місцевості кримських гір та аулів».

Кіноафіша фільму «Алім» для українського споживача.
Джерело: https://vufku.org/found/alim/.

РНК–УРСР
УКРАЇНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ В СПРАВАХ МИСТЕЦТВ
„УКРАЇНФІЛЬМ"
КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ
28/IУ- 1937 р.
№ 106.6.

м. Київ, 57, Брест-Литовське шосе, 86.
Телегр. адр. Київ-Кіностудія
Телефон: Комутатор 3-11-10.

В дело

Не подлежит оглашению.

Главное Управление по контролю
за зрелищами и репертуаром
тов. МАХЛИНУ.

Копия – н/Представителю в Москве
тов. БЛЮМБЕРГУ.

Сообщаем, что на основании В/распоряжения от 21/IУ-37 г. за № 700/р, мы уведомили все прокатные тресты о немедленном снятии с экранов картин "Алим" и "Тук-Тук", а также о возврате в адрес Студии всех, имеющихся в их распоряжении копий названных картин вместе с фото-комплектами к ним и монтажными листами.

Копию разрешительного удостоверения на "Тук-Тук" возвращаем.

Что касается подлинника разрешительного удостоверения на "Алим", то таковой находится в нашем представительстве в Москве. Мы даем ему поручение – немедленно возвратить Вам подлинник.-

ПОМ.ДИРЕКТОРА СТУДИИ /Т У В/
НАЧ.ЭКСПЛОАТАЦ.ОТДЕЛА /МАНН/

Київ. Міськліт 1773. Друк. кіностудії—284—2500

Стрічку назвали коротко — «Алім». У липні 1926-го з'явився постер — фотомонтаж з кадрів фільму виконав Костянтин Болотов. А серпневе число українського щомісячника «Кіно» подало на обкладинці фото Хайрі Емір-заде в ролі Аліма.

30 листопада відбулася прем'єра в Києві. Тоді ж ВУФКУ показало фільм у Криму. На півострові «Алім» мав грандіозний успіх. Зали були переповнені. Чи не кожну появу народного героя на екрані люди вітали радісними вигуками й оплесками.

З таким піднесенням кримчани не зустрічали раніше жодного фільму! І саме цей тріумф закріпив за «Алімом» статус першого кримськотатарського фільму, хоча насправді кінорежисери зверталися до цього сюжету й раніше.

Таємним розпорядженням "Українфільму" від 21 квітня 1937 року № 700/р стрічку було заборонено до показу, а копії знищено.

Джерело: http://www.istpravda.com.ua/short/539b108eafe6c/.

Тим часом над Ялтинською кіностудією збиралися хмари. Адже ВУФКУ повним ходом будувало Київську кінофабрику, одну з найбільших у Європі. Потреба в незначних ялтинських потужностях зменшувалася. В Києві дедалі частіше поставало питання — чи є сенс продовжувати далі оренду, термін якої добігає кінця в жовтні 1927-го?

Фото 6. Знімальний павільйон Ялтинської кінофабрики, 1920-і роки.

Джерело: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-russian-40859894.

Нарешті питання розв'язалося само собою: 12 вересня 1927 року в Криму стався сильний землетрус. Ялтинська кінофабрика дуже постраждала — були зруйновані корпуси цехів, лабораторії, монтажні, адміністративний корпус. Відновлення її діяльності потребувало значних коштів.

Але ВУФКУ вже не бачило сенсу в таких витратах: 12 жовтня 1927-го почали знімати перший ігровий фільм нової Київської кінофабрики. Фотокіноуправління попередило Кримнаркомос, що не продовжуватиме оренду. Кримчани спочатку навіть зраділи, бо вже давно замислювалися над створенням власної кінематографічної структури — Кримкіно. Але невдовзі схаменулися.

По-перше, на території півострова власні фільми не окупити. До того ж брак у Криму підприємств і великих майданів збільшить вартість фільмів революційної тематики — відповідні сцени доведеться знімати поза Кримом.

По-друге, чи вдасться продати власні фільми Києву або Москві, — велике питання. Адже відомі режисери не дуже охоче згоджуються працювати в Ялті через її віддаленість від культурних центрів. А стрічки маловідомих режисерів мають небагато шансів пробитися за межі півострова.

По-третє, після припинення оренди українці заберуть свою апаратуру і працівників, а кошторис стартапу на жаль, захмарний.

Сімферополь змінив позицію, запропонувавши Києву оренду ще на 12 років, але ВУФКУ відмовилося. І хоч як кримчани умовляли, навіть подали скаргу до ЦК КП(б)У з проханням вплинути на керівників української кіногалузі, все було марно: Україна почала вивозити свою техніку й переводити працівників на Одеську кінофабрику. Протягом двох років Ялтинська студія стояла порожньою. І лише 1930-го її ввів до свого складу російський трест «Восток-кино».

Український острівець посеред Ялти припинив існування.

Ймовірно, з погляду фінансів ВУФКУ таки мало рацію, припинивши невигідну оренду. Але з сьогоднішньої перспективи втрату монополії на кінопрокат у Криму (в часи, коли роль телебачення фактично відігравало кіно!) можна вважати помилкою. На півострів прийшли російські фільми.

Тестові завдання до розділу 3

Матеріал викладений в есе можна використати під час вивчення розділу 4 навчальної програми з історії України для 10 класу, «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні».

Це стосується зазначених у програмі тем, пов'язаних з історією Криму та розвитком культури, «Ідеологізація національно-культурного життя радянської України. Освіта. Наука. Мистецькі спілки у 1920–1930-х рр. Кінематограф».

Наведене есе може бути опосередковано використане під час вивчення розділу 3, «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», інтегрованої навчальної програми з історії для 10 класу «Історія: Україна і світ». Зокрема, при вивченні теми 3.4., «Українська СРР в умовах «нової економічної політики», де пропонується розглянути питання ««Нова економічна політика»: запровадження, реалізація, економічні та соціальні результати. Людина в період непу» та теми 3.5., «Політика «коренізації» більшовицького режиму. Українізація» при розгляді питання «Розвиток української освіти, науки і мистецтва в УСРР».

Цей матеріал також може бути використаний при опрацюванні тем курсу для 10 класу «Громадянська освіта», зокрема розділу 5, «Світ інформації та масмедіа», в темі 1, «Комунікація, інформація, медіа».

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту, зокрема «Крим від революції до становлення тоталітарного режиму в СРСР», або інших проєктів на вибір учителя.

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе «Україна посеред Ялти»

1. Як ви розумієте зміст есе?
2. Яку роль відігравала «нова економічна політика» у культурних процесах 1920-х років, описаних в есе?
3. Чим пояснюється шалена популярність у Криму фільму «Алім»? Як про це згадується в тексті есе?
4. Назвіть три причини закриття Ялтинської фабрики. Знайдіть підтвердження в тексті есе.
5. Ліквідація Ялтинської кінофабрики була обумовлена економічними чинниками? Чи існували ще інші причини припинення її діяльності, зокрема політичні? Чи назва попереднього есе «Видимість самостійного Криму» може стати тезою, що пояснює закриття кінофабрики в Ялті?

Робота з джерелами інформації

1. Порівняйте постери № 1 (подано нижче) та № 2 (у тексті есе). Які основні меседжі їх об'єднують, а що в них відмінне (художній аспект, кольорова гама тощо)?

Україномовний постер № 1 1926 року зроблений художником Я. Леусом
Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/8/8c/Alim_%28UKR_poster_No._1%2C_1926%29.jpg.

2. Прем'єра фільму «Алім» відбулася спочатку в Москві 16 серпня 1926 року, а потім у Києві 30 листопада 1926 року. Для прокату в СРСР почали друкувати кіноафіші. Політика «українізації» сприяла появі кіноафіш українською мовою.

Порівняйте кіноафіші для глядачів в Україні (україномовна в тексті есе) і три подані нижче для російськомовного глядача.

- ✓ Чи помітили ви відмінність у тому, до чого привертається увага глядача?
- ✓ На яких кіноафішах зрозуміліша для глядача сюжетна лінія перед переглядом фільму?
- ✓ На якого глядача розрахована кожна з рекламних афіш?
- ✓ Чому ви зробили такий висновок?

Кіноафіші російською мовою фільму «Алім». Джерело: https://vufku.org/found/alim/.

3. Фільм «Алім» у 1937 р. заборонили. Залишилося кілька копій. Перегляньте трейлер фільму за адресою: https://vufku.org/found/alim/. Чи можна за уривками фільму зробити висновки про що він?
4. Прочитайте інформацію про фільм. Якої інформації вас не достає?

Крим. Середина XIX ст. На шкіряній фабриці скупого Алі-бая працює гордий і сміливий «джиґіт» Алім, який не може спокійно дивитися на знущання над робітниками й одного дня дає відсіч. Його звільняють, але з собою він забирає

спогади про красуню-доньку колишнього хазяїна — Сару. Дороги молодих людей розходяться. Алім стає на революційний шлях — разом із товаришами тікає в гори та розпочинає підпільну боротьбу. Одне його ім'я наводить жах на поміщиків, мурзів і чиновників. Проти кримськотатарського Робін Ґуда влада відправляє загони казаків.

Пригодницький фільм, який нагадує американські вестерни, був знятий за мотивами кримськотатарської легенди, перетвореної 1925 року на п'єсу репресованим кримськотатарським письменником Іпчі Умером.

Зйомки фільму за сценарієм українського поета-авангардиста Миколи Бажана розпочалися восени 1925 року, коли політика коренізації в національних республіках спричинила запит на національні сюжети. Стрічка знімалася на Чатир-Дази та Ай-Петрі до кінця літа 1926 року. Роль Аліма зіграв відомий театральний кримськотатарський актор, перший народний артист Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Хайрі Емір-Заде.

Зйомки консультував директор кримського національного музею — у фільмі з особливою точністю намагалися зафіксувати автентичні деталі життя і побуту кримських татар. Фільм зажив широкої популярності, і 1927 року його показали в Берліні та Парижі.

1935 року фільм перемонтували й випустили в прокат в новій редакції. Таємним розпорядженням «Українфільму» вид 21 квітня 1937 року №700/р стрічку заборонили до показу, а копії знищили.

Прем'єра відреставрованої стрічки відбулася в 2014 році на відкритті фестивалю «Німі ночі» в Одесі як присвята 70-річній депортації кримськотатарського народу. https://vufku.org/found/alim/.

Розділ 4. ЧЕРВОНИЙ КУРОРТ НА ЧОРНОМУ МОРІ

1921 року більшовики вирішили «розкрутити» Крим як перший у світі курорт для робітників і селян. Мовляв, раніше тут відпочивали й поправляли здоров'я тільки багатії, а тепер — лише прості люди. За пів року до запланованого відкриття сезону, в грудні 1920-го, Раднарком — так називався кремлівський уряд — видав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих».

Москва зажадала пристосувати дачі й особняки, які раніше належали аристократії, а тепер націоналізовані, під санаторії. І то зараз же відкрити оздоровниці на 5 тисяч ліжок, а до весни 1921-го — на 25 тисяч.

Завдання було нереальне, адже більш ніж половина тих дач були літнього типу, відносно невеликі, а тому їх неможливо адаптувати під санаторські їдальні, пральні тощо. Однак до Москви посипалися бадьорі звіти, мовляв, до відкриття сезону готові: в Ялті організували 2400 ліжко-місць, в Євпаторії — 1400, у Феодосії — 1090. Та коли 5 травня до Євпаторії прибула перша група відпочивальників (робітників з півночі), з'ясувалося, що попередні рапорти були звичайнісінькою липою: ліжок було в 7 разів менше — лише 200.

У відповідь Москва поставила вимогу негайно влаштувати в Євпаторії тисячу ліжок для дитячого відпочинку. Але як це виконати? Лише наприкінці літа відзвітували, що дитячий санаторій заснували. Щоправда, не на 1000 ліжок, а тільки на 60. Але й то було насправді блефом — нібито підготовлений санаторій так і не зміг прийняти дітей.

Курортний сезон 1921 року, отже, провалився. При цьому виявилося, що в Криму — бракувало медичного персоналу. І не вистачало продуктів. Адже скрізь — карткова система. А що таке картки? Трудовий пайок у тій же Євпаторії становив у жовтні 1921-го: 340 г хліба, 225 г цукру, 450 г солі та 4,5 кг овочів. До того ж роботу їдалень зривала нестача палива, тож курортники нерідко голодували разом із працівниками санаторію.

Другу спробу перетворити Крим на лікувальний курорт для хворих трудящих зробили 1925 року. Тепер «родзинкою» пропагандистської кампанії став палац у Лівадії — колишня літня резиденція трьох російських імператорів. Ще наприкінці 1924-го палац разом із сусіднім лісочком і парком передали курортному фондові. А вже 28 червня 1925 року врочисто відкрили «перший у світі селянський санаторій». Цікава деталь: з вітальним словом виступили російський нарком (міністр) охорони здоров'я Микола Семашко і… голова уряду Радянської України Влас Чубар.

Якщо присутність першого зрозуміла, то другого, на перший погляд, ні. Начебто ж Крим уже кілька років перебував у складі Росії? Насправді ж Україна

продовжувала грати важливу роль в економічному житті півострова — своїми природними ресурсами, продуктами промисловості, будівельними матеріалами, транспортною інфраструктурою тощо. Без української участі курортний розвиток Криму був би під великим питанням.

Перша група лівадійських відпочивальників складалася з 220 осіб. Вони не лише лікувалися, але й слухали лекції на наукові й політичні теми, відвідували гуртки з агрономії та курси ліквідації неписьменності.

Газети й журнали захоплено називали Лівадію «селянським університетом». І наводили неймовірні історії людей (дуже прикрашені або взагалі вигадані), які тут протягом двох місяців перевиховалися та їхали додому впроваджувати стандарти радянського способу життя.

Лише один приклад — нарис письменника і журналіста Марка Єфетова «В селян у палаці» в харківському часописі «Всесвіт». Автор описує 35-річного казаха-селянина, який ніколи не виїжджав зі свого степу, а оце проїхав тисячі кілометрів і опинився в Лівадії. Тут чоловіка відмили, зголили бороду, продезінфікували його одяг, «вдягли в зручну, еластичну піжаму, м'які сандали і білу парусову панаму».

І ось які разючі зміни відбулися з цим курортником: «Через два місяці життя в Лівадії казахстанець став зовсім нова людина, що вміє вже за складами читати, засвоїв засади політграмоти, культурного сільського господарювання. Тепер він сидить у кріселку колишнього царя Миколая, розбираючи по складах „Робітничу газету"».

З початком колективізації лектори тутешнього сільськогосподарського гуртка почали доводити селянам користь об'єднання в колгоспи. Розрахунок був такий: щороку до Лівадії приїздять 3600 людей — всі з різних областей і районів (так спеціально розподіляли путівки). Отже, в 3600 сіл повернуться агітатори нового руху. Це ж скільки таких пропагандистів можна виховати протягом кількох років!..

Але ідея не виправдалася — спротив колективізації в селах був шалений.

Вже на початку 1930-х широко розрекламований селянський санаторій перетворили в кліматичний лікувальний комбінат, путівки до якого давали вже не працівникам верстатів і ланів, а представникам радянської та партійної номенклатури.

Напередодні радянсько-німецької війни в Криму працювали 164 санаторії та будинки відпочинку, в яких одночасно могли перебувати 35,5 тисяч осіб. Загалом протягом двох десятиліть — з 1921-го до 1940 року — півострів відвідали 3,5 мільйона курортників.

Якщо погортати російські публікації про тогочасний Крим, мимоволі складається враження, ніби про нього писали лише російські письменники, ма-

Карта Автономної Кримської РСР

лювали — тільки російські художники тощо, а всім іншим або не було діла до Криму, або вони взагалі на півострові ніколи не бували.

Такого викривленого ефекту росіяни досягли завдяки тому, що цитують і згадують у публікаціях тільки діячів своєї культури, принципово ігноруючи всіх інших. Але ж ми знаємо, що на півострові відпочивали й українські митці — і це залишило сліди в їхній творчості й епістолярній спадщині. Приміром, відомий гуморист Остап Вишня описав свої враження у «Вишневих усмішках кримських», де крізь кумедні ситуації, які він був майстер помічати й описувати, раптом проглядає щось глибше.

Ось, наприклад, потрапив він на концерт у комсомольському клубі. Оголосили «малоросійський танок». «Гопак, звичайно! — зрадів письменник. — Наш рідний!» І тут же зауважив: «Ще одно „за", щоб приєднати Крим до України!».

Жарти жартами, але тема упущеного Криму, вочевидь, залишалася актуальною в середовищі українських інтелектуалів (і не тільки). Адже на іншій сторінці «Усмішок кримських» гуморист знову її торкається: «Барвінок у Криму росте. Та такий рясний та хороший… Якби місцеве населення вивчити пісні:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько,
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько,

— всі б дані були за приєднання Криму до України». Це написано 1925 року.

На червоному курорті відпочивали й творили видатні українські поети Максим Рильський («Море і солов'ї»), Павло Тичина («В Хараксі», «Ай-Петрі», «Пляж»), Володимир Сосюра («Ми з тобою ішли в Кореїз»), Микола Бажан («Хлопчик з Чуфут-Кале»), Михайль Семенко («Крим»), Павло Филипович («Гурзуф»), Микола Зеров (цикл «Чатир-Даг»), Микола Терещенко («Море», «Чайка»), Валер'ян Поліщук («Гурзуф», «Гора Кішка», «На морі»), Михайло Драй-Хмара (цикл «Море»), Євген Плужник («Вона зійшла до моря», «Вечоріє. Мла стає на морі...», «Ніч... а човен — як срібний птах!») та інші.

Ви можете самостійно скласти подібні списки митців та їхніх кримських творінь за іншими жанрами і переконатися, що українська мистецька присутність у Криму між I та II світовими війнами була потужна.

Тестові завдання до розділу 4

Цей матеріал можна використати під час проведення занять з історії України у 10 класі, зокрема вивчення розділу 4 навчальної програми, «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні», яка звертає увагу на такі теми, пов'язані з проблематикою, порушеною в есе: «Впровадження непу в УСРР. Суспільно-політичне життя», «Ідеологізація національно-культурного життя радянської України».

В інтегрованій навчальній програмі з історії для 10 класу «Історія: Україна і світ» подане есе може бути використане під час вивчення розділу **3,** «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», зокрема при вивченні теми «3.6. Соціальні зміни та культурне життя», де пропонується розглянути питання «Зміни в побуті: одязі, харчуванні, облаштуванні житла, організації відпочинку. Повсякдення і життєвий рівень населення в СРСР (на прикладі України)».

Цей матеріал також може бути використаний при опрацюванні тем курсу для 10 класу «Громадянська освіта», зокрема розділу 3, «Людина в соціокультурному просторі», теми 1, «Соціокультурна багатоманітність», «Соціальна структура суспільства»; розділу 5, «Світ інформації та масмедіа», теми 3, «Маніпулятивний вплив медіа», «Маніпуляції в медіапросторі».

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту, зокрема «Крим від революції до становлення тоталітарного режиму в СРСР», «Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя».

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе «Червоний курорт на Чорному морі»

1. Як ви зрозуміли назву есе?
2. Що завадило швидко відкрити повноцінний санаторій у Криму, чому розтягнувся цей процес на кілька років?
3. Чому селянський санаторій був перепрофільований на кліматичний лікувальний комбінат? Що змінилось у зв'язку з цим?
4. Як радянська влада використовувала санаторії Криму для власних пропагандистських цілей?
5. Що об'єднувало всі 164 санаторії та будинки відпочинку кримського півострова під керівництвом радянської влади?
6. Наведіть приклади тісних стосунків Криму і України, що простежуються в тексті есе.

Робота з джерелами інформації

1. Розгляньте фото. Вкажіть, коли це фото було зроблене. Чому воно не могло з'явитись у 1930-х роках? Для відповіді використайте текст есе.

Відкриття селянського курорту «Лівадія». Головний вхід до санаторію.

2. На фото зображено відпочивальників селянського курорту, що виконують фіззарядку, вона була щоденна і починалась о 7 ранку. З чого можна зрозуміти, що це радянський санаторій?

3. Знайдіть у тексті есе цитату, яку впевнено можна поставити як підпис під цим фото.

4. Які думки викликає у вас розповідь про історію Криму О. Вишні з його оповідання «Вишневі усмішки кримські» (1925 р.)?

«… Турки. 1475 року Кафа (Феодосія) впала під ударом турків і татар. А далі вони захопили і весь півострів. Турки посіли узбережну, гірничу частину його, а татари — степ.

Татари спочатку мандрівники, під пануванням Золотої Орди, але з середини XV століття кримський хан уже юридично самодержавний. Столиця — Бахчисарай.

Потім Крим під Російською імперією.

Потім — Врангель.

Потім і тепер Радянська влада.

Все! Історія вся…

Довга? А що ви думали, так зразу — ляпляп! — та від кам'яного якогось віку аж дотепер? Це ще й швидко.»

5. Як ці фотографії підтверджують зміст есе? Який основний меседж для вас містять ці фото?

Розділ 5. «ЗНАЙШЛИ ПОРЯТУНОК У РОДИНАХ КРИМСЬКИХ ТАТАР»

Голодомор 1932–1933 років, на щастя, не зачепив Крим. Звісно, на півострові, як і скрізь, був спротив примусовій сталінській колективізації, розкуркулюванню, висилці на Урал. Але люди не вмирали з голоду.

За наказом Москви в Криму ловили українців, які приїжджали по збіжжя та борошно — ці товари можна було придбати просто на базарі.

В Україні люди вже помирали цілими селами. А ті, які ще мали сили боротися за своє життя, стали шукати, де можна придбати хліб. Були чутки, ніби в Криму з хлібом більш-менш гаразд.

І українці поїхали на півострів.

Звісно, серед тих прибульців були й спекулянти, нема де правду діти. Але більшість — люди, які хотіли привезти хліб своїй сім'ї. Або кільком — якщо грошима на дорогу скинулися дві-три родини. Про привезені з Криму сухарі й борошно, які дозволили вижити, збереглися сімейні історії в багатьох українців.

Траплялося, цьому неофіційно сприяли голови сільрад або голови колгоспів.

Це виглядає майже неймовірним, але частина згаданих посадовців — і навіть деякі уповноважені райкомів партії, яким доручили пришвидшити «хлібозаготівлю»! — ставали на бік людей, а не сталінської грабіжницької політики. За це, дізнаємося із спецзведення № 60 секретно-політичного відділу ОГПУ від 26 вересня 1932 року, заарештували в Україні 311 голів колгоспів і 702 членів правлінь колгоспів, 31 голову сільради та 13 уповноважених райкомів.

Натомість радянська влада всіх, хто приїжджав з областей, що голодували, до Криму, вважала спекулянтами, бо ці люди намагалися діяти не так, як вимагала держава. Але якщо діяти, як хоче держава, то помреш.

Тому повноважний представник ОГПУ в Криму, діставши вказівку з Москви, 26 лютого 1932 року надіслав секретну телеграму своїм підлеглим по всіх районах півострова, а також працівникам міліції: «За наявними у нас даними, великі кількості хлібних надлишків вивозяться за межі Криму, реалізуються там за спекулятивними цінами. Крім місцевих кримських хлібних спекулянтів, головні хлібні скупники в Криму — українські та північнокавказькі спекулянти».

Саме в Україні й на Північному Кавказі лютував голод, тож звідти й приїжджали люди.

«Негайно, після отримання цієї директиви слід розгорнути активну боротьбу з торбарством... Відбирати хліб у всіх, хто везе його з Криму, кількістю понад один пуд, незалежно від документів, які пред'являють. Дозволяти вивезення з Криму одного пуда хліба на людину тільки робітникам і службовцям, які пред'являть документи про своє соціальне становище».

Промовиста деталь: навіть обмежену кількість хліба дозволяють вивозити лише «робітникам і службовцям». А селянам, значить, заборонено. Хоча найбільше голодували саме в селах, а в містах — менше.

В листопаді 1932-го в Криму заборонили торгувати на ринках зерном і борошном. Усіх порушників негайно арештовували, а товар конфісковували. Вояжі по хліб з України на півострів припинилися.

Натомість почалися інші процеси. Мустафа Джемілєв якось зауважив, що його покоління «пам'ятає велику кількість розповідей своїх батьків про те, як у Криму стали з'являтися знесилені від голоду жителі українських сіл і міст, які дивом прорвалися через кордони НКВС. Багато з них знайшли порятунок у родинах кримських татар».

Які висновки ми можемо зробити з наведених історій?

Перша половина XX століття виявилася доленосною для Криму. Він нарешті позбувся архаїчного статусу Таврійської губернії, і в новому державному утворенні — СРСР — став Автономною Республікою. Це, безумовно, плюс. У той же час півострову не вдалося ані відновити незалежність, відібрану Росією 1783 року, ані приєднатися до України. Крим залишився під безпосереднім контролем Москви. Це — мінус.

Україна, як ми бачили, робила все можливе, аби Кримський півострів увійшов до її складу. Натомість можливості УНР — дипломатичні, військові — були обмежені. Тому українська боротьба за Крим була програна. Але, як відомо, програш у бою — то лише тимчасова поразка. Приєднання Криму до України відбулося пізніше, в другій половині XX століття.

Тестові завдання до розділу 5

Матеріал викладений в есе можна використати під час вивчення розділу 4 навчальної програми з історії України для 10 класу, «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні».

Це стосується змісту навчально-пізнавальної діяльності учнів визначеного цим розділом програми, а саме «Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу. Масштаби та наслідки Голодомору. Національно-демографічні зміни. Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму», що пов'язаний з темою есе.

Наведене есе може бути безпосередньо використане під час вивчення розділу 4, «Тоталітарні режими як виклик людству», інтегрованої навчальної програми з історії для 10 класу «Історія: Україна і світ». Зокрема, при вивченні теми 4.6., «Репресії та Голодомор в Україні», де пропонується розглянути питання «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу».

Цей матеріал також може бути використаний при опрацюванні тем курсу для 10 класу «Громадянська освіта», зокрема розділу 2, «Права і свободи людини», в темі 1, «Людська гідність і права людини», та темі 3, «Людина і держава».

Зміст есе може бути частиною виконання практичної роботи, навчального проєкту, зокрема «Крим від революції до становлення тоталітарного режиму в СРСР», або інших проєктів на вибір учителя, наприклад «Голодомор мовою документів, свідчень, чисел...», «Права людини в умовах тоталітаризму», «Людина в умовах тоталітаризму: приклад України».

Завдання і питання учням, пов'язані з текстом есе «Знайшли порятунок у родинах кримських татар»

1. Чому кількість українців у Криму в 1932–1933 роках збільшилася?
2. Як радянська влада ставилася до селянства, що приїжджали до Криму в цей період? Чи було відмінним ставлення до робітників і службовців?
3. Як кримчани ставилися до українців, що з'являлись у цей період в їхніх селищах?

Робота з джерелами інформації

1. В анонімній скарзі 1932 року в ЦК ВКП (б) з Фастова запитували: «Наші робітники колгоспники не мають ні шматка хліба, і навіть є такі, хто, не маючи нічого, з голоду пухнуть... Питається, чому у Воронежі, Москві, Кубані, Тифлісі, Криму - є хліб дешевий, скільки завгодно та який завгодно, а в Україні - немає».

Що б відповіли на цю скаргу сьогодні?

https://ua.krymr.com/a/holodomor-i-krym-istoria-ta-pamiat/29610613.html.

2. За спогадами жителя селища Кушугуму на Запоріжжі **Антона Чабаненко** створіть історію про перебування в Криму згаданих у спогадах людей.

«Опух тільки Михайло - мій старший брат. І вже опухлим подався кудись до Криму і там врятувався, а то була б йому, козаку, вірна смерть. Так само в Криму врятувалася й моя старша сестра Лізавета зі своїм чоловіком Олексієм Швецем. Вони від голоду тікали, а маленьку дочку Ліду на деякий час у нас залишили». .

Джерело: https://ua.krymr.com/a/holodomor-i-krym-istoria-ta-pamiat/29610613.html.

3. Заступник голови Державної думи Росії Володимир Жириновський в 2008 році заявив: «Проблеми голоду на Україні були пов'язані з наслідками Першої світової війни, громадянської війни, колективізацією. Десять років на Україні було безвладдя. І удар більше впав на сільськогосподарські райони, бо країна була аграрна. Це була важка політична доля України. До чого тут Москва? Потім українські більшовики вирішили підтримати Москву, і 1922 року Україна стала частиною СРСР. Якщо були зловживання, то їх коїли місцеві органи влади — Каганович, Хрущов там був. Те, що українців сьогодні дратує, стосується їхніх, українських, органів влади. Ніхто з Москви загони не надсилав».

Які аргументи можна навести для відповіді В. Жириновському?

Джерело: https://zaxid.net/rossiyskiy_politik_zayavil_chto_ukraintsyi_v_19321933_gg_pogibali_ne_ot_goloda_a_izza_stroitelstva_zavodov_n1195710.

4. На карті, що демонструє збільшення смертності в 1933 році темним кольором позначені повіти з найбільшою кількістю загиблих від Голодомору. Спробуйте передбачити, з яких регіонів могли направлятися люди до Криму в цей період.

Джерело: https://www.google.com/imgres?imgurl=https://telegra.ph/file/e50b985cc8bbb1b3b9e36.jpg&imgrefurl=https://t.me/s/skrepo_history/1176&h=598&w=797&tbnid=hHcFZ7mpxcj8cM&tbnh=194&tbnw=259&usg=AI4_-kTnSWuNIURtDIn8SB4pLhrocyG_jw&vet=1&docid=wet7bdmHzGKuYM

https://telegra.ph/file/e50b985cc8bbb1b3b9e36.jpg.

Джерела:

Алім. URL: https://vufku.org/found/alim/

Бекірова Г. Справедливий розбійник Алім. Ювілей легендарного фільму. *Крим. Реалії, 9 серпня 2016 р*. URL: https://ua.krymr.com/a/27910759.html.

Бекирова Г. «Татарские ковбои» Осипа Мандельштама. *Крым и крымские татары.* URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=39&Itemid=388.

Бикова Т. Створення кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ, 2011.

Брагина Т., Васильева Н. Путешествие по дворянским имениям Крыма. Симферополь, 2008.

Власенко В., Бондаренко М. До біографії Амета Озенбашли. *Сумська старовина*. Суми, 2019.

Діденко І. Політична боротьба в Криму за приєднання до Української Держави (травень — грудень 1918 р.). *Гетьманат Павла Скоропадського. Історія, постаті, контроверсії*. Київ, 2008.

Донцов Д. Рік 1918, Київ. Київ, 2002.

Єфетов М. У селян в палаці. *Всесвіт*, 1929, № 33.

Єфименко Г. Входження Криму до складу радянської України в 1920 р.: нереалізований проект. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*. Київ, 2014.

Конституция Крымской Социалистической Советской Республики. *Крымская АССР (1921–1945). Вопросы и ответы. Выпуск 3*. Симферополь, 1990.

Крымские татары спасали украинцев от НКВД и Голодомора 1932–33 годов. *Цензор.Нет, 21.11.2007*. URL: https://censor.net.ua/news/16500/medjlis_krymskie_tatary_spasali_ukraintsev_ot_nkvd_i_golodomora_193233_godov.

Мандельштам О. Татарские ковбои. *Крым и крымские татары*. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=39&Itemid=388.

Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. Київ, 2019.

Мур. Л. Каменный Крым. *Советский экран*, 1925, № 12.

Муталупова З. Умер Ипчи неделимая частица своего народа. *Голос Крыма*. №38 (1028), 20.09.2013.

Пиріг Р. Німецькі детермінанти кримської політики гетьмана Павла Скоропадського (травень — грудень 1918). *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії.* Київ, 2014.

Платонов М. На Ялтинській фабриці. *Кіно*, 1926, № 6–7.

Постановление ВЦИК и Совета Народных Комиссаров об автономии Крымской Советской Социалистической Республики. *Крымская АССР (1921–1945). Вопросы и ответы. Выпуск 3.* Симферополь, 1990.

Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ-НКВД. Київ, 2008.

Селяни в Криму. *Всесвіт*, 1925, № 14.

Скоропадський П. Спогади. Київ — Філадельфія, 1995.

Тарасенко Д. Южный берег Крыма. Симферополь, 2006.

Український Голокост. Свідчення тих, хто вижив. Том 3. Київ, 2006.

Хайрі Емір-заде. ВУФКУ. Українська кінореволюція 1920-х. URL: https://vufku.org/names/khajri-emir-zade/.

Херсонский Х. Без ателье. *Советский экран*, 1925, № 12.

Хрестоматія з історії України. Київ, 1998.

Цалик С. 1932 рік: селянський опір Голодомору. *BBC News Ukraine, 29 листопада 2017 р.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42162913.

Цалик С. Чому Крим не став українським 1918 року. *BBC News Ukraine, 5 жовтня 2018 р.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-45747302.

Цалик С. Як Ялтинська кінофабрика була українською в Росії. *Дослідницький культурологічний проєкт MATRIX, 10 липня 2020 р.* URL: https://matrix-info.com/yak-yaltynska-kinofabryka-bula-ukrayinskoyu-v-rosiyi/.

Додаток для тих, хто бажає дізнатися ще

Прочитайте статтю.

- ✓ Придумайте декілька заголовків статі для різних авдиторій. Чому саме такі заголовки ви пропонуєте?
- ✓ Перегляньте список джерел, якими послугується авторка. Класифікуйте їх: наукові, масмедійні, архіви тощо. Яким з цих джерел ви найбільше довіряєте? Чому?
- ✓ Про які стереотипи йдеться в статті? Як кінематограф може впливати на їх поширення чи уникнення?

Період з 1924 по 1927 роки називають «кримськотатарським ренесансом». Це час активного розвитку науки, мистецтв, етнографічних студій. Політика коренізації також ініціювала вивчення археології кримських татар. Атмосфера національного відродження та піднесення була спільною для кримчаків і українців.

Умер Іпчі, основоположник кримськотатарської сучасної літературної мови, кримськотатарської драматургії XX ст., першим звернувся до постаті Аліма. У 1925 році він написав п'єсу «Алім», яка була поставлена на сцені щойно відкритого Кримськотатарського драматичного театру.

Невдовзі написана п'єса стала основою для кінострічки режисера Ялтинської студії ВУФКУ Георгія Тасіна. Це була його перша ігрова кінокартина.

Фільмування кінокартини розпочалося восени 1925 року, коли політика коренізації в республіках спричинила запит на сюжети з національних історій. Подібні процеси відбувалися і в грузинському кінематографі — «Сурамська фортеця» (за твором Д. Чонкадзе, 1923 р., реж. І. Перестіані), «Хто винний?» (за Н. Накашидзе, 1925 р., реж. Цуцунава).

До початку власне роботи над стрічкою «Алім», представники ВУФКУ (член правління ВУФКУ Павло Нечес, директор Ялтинської кінофабрики Соломон Орелович, режисер фільму Георгій Тасін) обмінювалися думками щодо сценарію з кримськотатарською громадськістю. Засідання Татарської секції академічної ради Народного комісаріату просвіти Кримської АРСР, на якому повністю зачитували сценарій і обговорювали його до найменших дрібниць, затягнулося аж на два вечори — 7–8 жовтня 1925 року [2, арк. 81–83]. У засіданні також взяли участь Мустафа Бекіров (кримськотатарський педагог, знавець кримськотатарської мови, з 1934 р. — ректор Кримського педагогічного інституту), Осман Нурі Акчокракли (діяч кримськотатарського культурного відродження, поет, письменник, журналіст, історик-археолог, сходознавець, лінгвіст-поліглот, етнограф, мистецтво-знавець, педагог, засновник будинку-музею І. Ґаспринського, один з перших кримськотатарських драматургів), Умер Іпчі (автор сценарної основи), Усеїн Боданінський (директор Музею тюрко-татарської культури, у майбутньому — науковий консультант фільму і художник-декоратор. Керував засіданням Ягья Байрашевський, учений секретар Кримнаркомпросвіти. Продискутували чи не кожну деталь, достовірність усіх персонажів і не лише грамотність написів кримськотатарською, але й каліграфію.

Зрештою поважні збори вирішили, що «…серйозний підхід до постановки "Алім — Кримський Джигіт" з боку ВУФКУ і Ялтинської кінофабрики гарантує те, що картина історично буде витримана і з побутової точки зору вірна. Сподіваємося, що ми будемо мати першу східну стрічку, вільну від тих недоліків, якими характеризуються східні картини, які вже з'явились до цього часу, як-от: неточне відображення побуту, історична недостовірність, бажання досягти лише ефекту тощо» [2, арк. 82–83].

За словами «східні картини, які вже з'явились» насправді стояла цілком конкретна стрічка — «Пісня на камені» (режисер-постановник Лео Мурашко,

сценарист Хрисанф Херсонський), відзнята за півроку до того Першою московською фабрикою Держкіно.

В обох кінокартинах, «Пісня на камені» і «Алім», був спільний герой і спільний виконавець його ролі. Щоправда, у «Пісні…» сценарист об'єднав персонажів двох кримських легенд — поета-оповідача Ашик-Умера і розбійника Аліма. Автори фільму назвали нового героя Халіл. В обох кінострічках на головну роль був запрошений обдарований кримськотатарський артист Хайрі Емір-Заде.

Газета «Крымская правда» у випуску від 24 січня 1998 року передрукувала повідомлення від 14 травня 1925 року про початок фільмування — експедицію Держкіно в Крим.

«Примітно, що саме в 1925 році в Криму починається відновлення і розвиток кінематографії. Крим був завжди Меккою для кінематографістів. Море і гори, сонце і прозоре повітря, — усе це створювало для кінострічок сприятливі умови <…> Кримом, його характерним життям вперше серйозно зацікавилося Держкіно, відправивши в цьому році свою експедицію до Криму» [7].

«2-го травня (1925) почалося фільмування "Пісні на камені". В кінострічці "Пісня на камені" режисер Лео Мур і автор сценарію — театральний критик Хрисанф Херсонский поставили собі завдання розповісти про справжній побут кримських татар в звичних умовах їх життя дев'яностих років минулого століття <…>

Фільмування буде відбуватися в Бахчисараї, Мангуп-Калі, Кокозах, на Карадазі, в Судаку і інших місцевостях і селах <…> Картина має за мету виявити найбільш яскраво національне обличчя Криму, яким воно було 25–30 років тому назад» [7]. Стрічка не збереглася, але критики та глядачі, які встигли тоді переглянути «Пісню на камені», замість «справжнього побуту» зауважили «невміле стилізування етнографічних рис», — писав український журнал «Кіно» [26]. Ще різкіше відгукнувся великий поціновувач Криму Осип Мандельштам. Варто якнайповніше навести його рецензію, що висміює сформоване стереотипне російське колоніальне бачення кримських татар як народу, вірного своїм традиціям, який зберігає патріархальний спосіб життя в мальовничій гірсько-морській місцевості. Поет обізвав образ Криму, який постає в «Пісні…», «чебуречно-мінаретним Кримом». О. Мандельштам писав: «Так говорити про Крим, про татар, про момент, віддалений від нас на які-небудь 10–15 років, може лише іноземець. У нас складається враження, що сценарій написано інтелігентним парагвайцем чи аргентинцем, що найелементарніші уявлення про царський Крим, його соціальні відносини тощо, спотворені з химерною екзотичною зухвалістю» [17]. Поет окреслює тут одну зі стратегій поводження з «чужими», засновану на бездумному транслюванні тісного сплетіння жанрово-культурних стереотипів про дитинні народи, які живуть близько до природи. Творцям «Пісні...» і справді було байду-

же звідки цей екзот, із Кримського хребта чи з Памп. «Стерилізовані», за висловом О. Мандельштама, татари танцюють, співають, торгують. Поета особливо потішили жорстокі татарські повстанці, списані чи не з Батиєвих воїнів, «ханські опричники», якими вони зображувалися багато століть, щоб лякати дітей і лібералів [17]. Татарський чоловік у стрічці свідомо був воїном і обов'язково вершником, а татарська жінка ледве вгадувалася крізь серпанок білої вуалі, у яку вона незмінно закутана.

«Пісня на камені» стала покручем різних жанрів, де немирно співіснували «розрізнені натяки на історії, які формували міфологію бачення кримськотатарського народу — міфологію не завжди точну, а подекуди й зовсім брехливу» [11].

Рік по тому автор сценарію «Пісні на камені» Хрисанф Херсонський констатував невдачу фільму, пояснивши її незнанням «татарського життя самим режисером до експедиції <...> татарської мови ніким зі співробітників фільми», а також «непристосованістю багатьох співробітників до місцевих умов», роботою «в чужому побуті то навпомацки, то з нальоту» [10, с. 107].

Жанр «авантюрного фільму зі східного життя» «Алім — кримський розбійник», який цілком відповідав очікуванням публіки в 1916 році, відтворений через 10 років у «Пісні на камені», не пройшов ані «цензури смаку», ані тесту на соціальну вагомість, хоча міра віддаленості від реалій кримськотатарського життя в обох була однакова.

Звернемося ще раз до рецензії в журналі «Кіно»: «Можна сказати, що цим фільмом Держкіно себе скомпрометувало. Була мета створити східний фільм з життя, історії та побуту кримських татар. Він мусив мати не тільки етнографічне, а й художнє та соціальне значення. Та дарма!» [26].

Заснований на кримськотатарській легенді, сюжет вуфківського фільму «Алім» будувався вже на драматичній колізії класової боротьби трудового народу. Алім з самого початку позиціонується як селянин-робітник, який, працюючи на фабриці, протестує проти нелюдських умов праці та знущань. Викинутий з роботи, він наймається до багатого купця-караїма, у якого є молода і приваблива донька Сара. Алім підбурює працівників і селян до бунту. Для придушення повстання прибуває загін козаків. Російські поміщики і чиновники, татарські мурзаки об'єднуються супроти кримськотатарського Робін Гуда. Алім здійснює типові для авантюрного героя подвиги: захищає жінок (карає мурзу, який викрадає наречену, щоб побавитися), захищає слабших (експропріює боргові розписки селян у жадібного російського поміщика), робінгудівське молодецтво проявляється в тому, як він розстроює весілля доньки пристава-поневолювача.

Фільмування стрічки розпочалося наприкінці 1925 року. Зйомки проводили в знаменитих печерах гірського масиву Чатир-Дага та на горі Ай-Петрі, у селі Ворон, на Бахчисарайському базарі [18, с. 39]. Кінематографісти зафільмували

кримськотатарські села та справжні житла і побут кримських татар, того Криму, якого ми вже ніколи не побачимо [25].

Прем'єра кінокартини відбулася 16 серпня 1926 року. Стрічка мала білінгвістичні титри: українською та російською мовами. Кінопреса фіксує, що «на громадських переглядах ця картина завдяки своїй історичній витриманості й художності здобула великого поспіху [успіху. — О. В.]» [28]. «Правдивість, щирість і глибока народність» спричинили, що Крим її визнав за «свою першу національну картину» [16]. Популярність фільму досить точно передав мистецтвознавець Ж. Кульберт. У статті «Алім "ожив"» він писав: «Незважаючи на холод і сльоту, з усіх куточків півострова кінні та піші, на бричках і возах прямували люди до Сімферополя. Вони збиралися в Центральному будинку селян, де демонструвався фільм. Коли гасили світло і на екрані з'являлося ім'я героя, лунав грім оплесків, які виражали щиру любов до Аліма, захисника простих людей» [30].

Дослідник національного кіномистецтва кримських татар Б. Змерзлий відзначає, що «у першу чергу необхідно сказати про величезну популярність і любов їх до кінофільму "Алім", що йшов у багатьох кінотеатрах Криму по декілька разів. При цьому завжди з захопленими відгуками в національній пресі» [10, с. 102]. Про актора «Кіно» писало, що Хайрі затьмарює Дугласа Фербенгса. І авторка статті не може з цим не погодитися.

Фільм здобув широку популярність і в 1927 році був експортований до Берліна та Парижа. Уже в першому номері «Кіно» за 1927 рік віденський кореспондент часопису Леонід Катц повідомляє про очікуваний вихід фільму «Алім» на екрани Австрії [13].

«Кіно» також пише про виконавця головної ролі: «Роль Аліма виконує народний артист Криму Хайрі. Типаж добрано з місцевої кримської людності» [27]. Фільм не послугував матеріалом для розлогої рецензії в кінопресі, але мужній профіль Аліма, героїчного борця за народ, красувався чи не в кожному номері часопису за 1926 рік. Хайрі Емір-Заде, драматичний актор та знаменитий танцівник, був найпопулярнішим тогочасним кримськотатарським митцем, а не просто типажним вибором. «Від Криму до Казані — в кожному татарському селищі знайоме ім'я Хайрі», — саме так визначали театральні фахівці популярність Емір- Заде наприкінці 20-х років XX ст. [9, с. 448]. У 1923 році саме Хайрі (до речі, пасинок І. Ґаспринського) перший отримав звання народного артиста Кримської АРСР.

Він був артистом Ялтинського ансамблю пісні й танцю, але багато співпрацював і з Кримськотатарським державним театром, де в його виконанні «кримськотатарські народні танці виступали не лише вставним номером, а й дієвою складовою драматичних вистав» [20]. Так, зимовий сезон 1924 року закінчив-

ся його бенефісом, де Емір-Заде демонстрував найкращі танцювальні композиції разом із трупою театру, що виступила з піснями і танцями.

Саме танець «Хайтарма» (його назва перекладається як «повертатися», «рухатися»), що символізує колообіг життя з усіма його радощами, сумнівами, печалями, став танцювальною візитівкою Хайрі й у стрічці «Алім». Етнографи-консультанти реконструювали деякі весільні обряди, зокрема святкування в колі зрілих чоловіків. Танцівник у кадрі виконує оригінальний кримський танець «Хайтарма», який, окрім татар, зустрічається ще у кримських греків, які так само віддячували танцем за блага.

У стрічці виконання ролі Хайрі відзначається широким драматичним діапазоном і водночас надзвичайною пластикою. Органічність, легкість Емір-Заде вирізняє його акторську манеру. Фінальна сцена, де він поранений втікає разом із Сарою, підбитою кулею російського солдата, аж ніяк не виглядає романтичним пересиленням.

Після виходу фільму Хайрі стає «зіркою всесоюзного масштабу». Ось що пише журнал «Советский екран» 1927 року: «Хайрі посміхнеться — і разом з ним посміхається весь натовп. Втримати усмішки неможливо. Треба прив'язати щелепи канатом і натерти очі цибулею. Коли кінорежисер вперше побачив цю усмішку Хайрі, він став знімати цю усмішку в кожній сцені, на кожному кроці: "Ця посмішка всю картину вивезе"» [6].

Однією з ключових фігур, яка мала забезпечити створення «історично витриманої картини, вірної з побутової точки зору» [2, арк. 82], був Усеїн Боданінський, художник, етнограф, історик, засновник і перший директор музею у

Кадр з фільму «Алім»

Хайрі та Асіє Емір-заде у фільмі «Алім»

бахчисарайському Ханському палаці. Етнографічна достовірність, антидекораційний шарм, любовне фіксування побуту і звичаєвості кримських татар різко контрастують зі сценами, у яких присутні персонажі зі світу «імперських експлуататорів», де автори вдаються до зовсім іншої — шаржовано-театралізованої манери зображення персонажів.

Роботі над кінострічкою передував період, коли вчений працював в літній етнографічній експедиції 1925 року і разом з колегами проїхав фактично весь Крим, відвідав близько 600 поселень, де зібрав значну кількість предметів побуту. Власне після цієї наймасштабнішої на той момент етнографічної розвідки в Криму він безпосередньо зайнявся консультаційною роботою під час фільмування кінокартини «Алім». Сцена на східному базарі, де односельчанин Аліма знайомить його з купцем, відбувається ніби і не на знімальному майданчику: кадр заповнений десятками персонажів і предметів, усе видається симультанним «фрагментом життя». Базар живе антидраматургійним броунівським рухом: смажаться чебуреки, продаються тварини, базаряни, кожен зі своїм крамом і цілями, кружляють. Цілий всесвіт, де не знаєш, кого ще можна стріти, де може відбутися будь-який поворот твоєї долі… Історична вірогідність дотримана навіть у сцені від'їзду з базару караїмського купця, його доньки і слуги Аліма. Це не просто драматургічний хід, щоб наразити мандрівників на розбійника і, таким чином, дати змогу Аліму показати свою звитягу і лицарство. Хоча в XIX ст. караїмська община Криму стає однією з найбагатших і найвпливовіших етнічних груп Російської імперії, і багато караїмів мали майстерні та магазини в Бахчисараї, але їм все одно не дозволялося залишатися на ніч в місті [29].

У 1935 році фільм було перемонтовано й випущено в прокат у новій редакції. Проте у квітні 1937 року Головне управління контролю за репертуаром і видовищами дало розпорядження Українфільму про негайне вилучення з прокату всіх копій стрічки «Алім» і повернення їх на студію. Уже за тиждень, 28 квітня, стрічку вилучили з прокату [1].

Причина заборони кінокартини не озвучувалася, але, думається, його долю визначила долученість чільних фігур кримськотатарської інтелігенції. Долю учасників обговорення в Кримнаркомпросі та членів знімальної групи, які заклали не лише довге мистецьке, а й соціальне життя цього фільму, розділила і стрічка.

У 1937 році діячів культури визнали «творцями націоналістичної буржуазної організації», яка прагнули відторгнути Крим від радянської Росії на користь буржуазної Туреччини, а саме Ільяса Тархана, Зіядіна Джавтобелі, Ешрефа Шем'їзаде, Абдуллу Дерменджі, завідуючого літературним фондом Спілки письменників Криму Умера Іпчі, було арештовано і названо «ворогами народу». Умер Іпчі у квітні 1938 року був засуджений до дванадцятилітнього ув'язнення й помер в Тобольській психіатричній лікарні в 1955 році, так і не вийшовши на волю.

Усеїн Боданінський

Усеїн Боданінський працював на посаді директора Музею тюрко-татарської культури.

У 1934 році його відсторонили, а оскільки етнограф жив на території музею, то він залишився ще й бездомним. Протягом 1935–1937 років перебивався за межами Криму — художником-декоратором на будовах Москви і Грузії. У 1937 році в Тбілісі його заарештували та звинуватили в націоналізмі. У. Боданінського розстріляли у квітні 1938 року в Сімферополі. Наступний публічний перегляд фільму «Алім» відбувся вже за часів незалежності України в червні 2014 року в програмі Одеського міжнародного кінофестивалю. Стрічка була надана Національним центром Олександра Довженка.

Демонстрація фільму «Алім» зимою 2015 року в Києві після окупації Криму Російською Федерацією (показ стрічки організував Київський музей Миколи Бажана і Національний центр Олександра Довженка спільно з громадською організацією «Ель-Чебер» та центром культури і ремесел «Тамга») для нинішньої кримськотатарської спільноти стала однією з форм переживання постгеноцидної травми. Художник-дизайнер Зубеїр Кадрізаде, автор афіші до відреставрованого фільму, писав, що для нього під час перегляду раптом ніби ожили всі ті старовинні фотографії, гравюри з типажами, архітектура та внутрішнє оздоблення будинків кримських татар. Фільм, у якому представлені незліченні автентичні предмети побуту, не мав аналогів.

О. Мандельштам писав про штучний кримськотатарський етнографізм «Пісні на камені»: «Зростає покоління, яке за такими фільмами буде складати уявлення про вчорашній день. Соромно перед дітьми. І перед татарами» [17].

Кінострічка «Алім» стала першим фільмом на матеріалі кримськотатарської культури, де історична достовірність і етнографічний контекст формувалися

спільно кримськотатарськими етнографами, істориками, драматургами, носіями народної та професійної танцювальної культури. Це дозволяє його розглядати також як етнографічний фільм, коли камера використовується ще й для фіксації народної культури і побуту.

Джерела та література

1. URL: https://www.facebook.com/Музей-квартира-Миколи-Бажана.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1238, оп. 1, спр. 33, арк. 81–83 зв.
3. Алим Крымский разбойник — кинофильм 1916 года. URL: http://www.rudata.ru/wiki/ Алим_Крымский_разбойник_(фильм).
4. Асанова У. У. А. Боданинский — организатор этнографических исследований государственного двора-музея тюрско-татарской культуры 1920– 30-х гг. URL: http://kukiit.ru/docs/ts/no1/9.pdf.
5. Виробництво ВУФКУ фільмів 1925 р. Кіно. [Харків] : ВУФКУ, 1926. № 2/3. С. 4-а, обкл. ; № 4. С. 4-а, обкл.
6. Бекірова Г. Справедливий розбійник Алім. Ювіей легендарного фільму. URL: — Режим доступу : http://ua.krymr.com/a/27910759.html.
7. Деревянко Т. В главной роли — Хайри // Голос Крыма. — 1998. — № 49 (264). 4 декабря. С. 4.
8. Госейко Л. Історія українського кінематографа (1895–1995). Київ, 2005. С. 38.
9. Змерзлий Б. Розвиток національного кіномистецтва та кінофікації кримських татар у 1920–1930-х рр. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/21738/28%20-%20Zmerzliy.pdf?sequence=1.
10. Йобст К. Кримські татари в російському дискурсі імперії. URL: http://uamoderna.com/md/jobst-tatars-imperial-russia.
11. Карлейль Т. Теперь и прежде. Москва : Республика, 1994. 415 с.
12. Катц Л. Екран Відня. *Кіно.* 1927. № 1 (13). С. 14–15.
13. Книга в Україні в 1861–1917 рр. Київ, 2006. 486 с.
14. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии. Симферополь : Доля, 2002. 189 с.
16. Люди екрану. *Кіно.*1927. № 3. С. 6.
17. Мандельштам О. Татарские ковбои. Кинорецензия. URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=39&Itemid=388.

18. Марков Е. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, истории и природы Симферополя. Москва, 1993. 543 с.

19. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ : Основи, 2000. –400 с.

20. Підлипська А. Кримськотатарський народно- сценічний танець на професійній драматичній театральній сцені у 1923–1941 рр. у Криму. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/35866/23-Pidlipska.pdf?sequence=1.

21. Пояснююча записка до проекту організації Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. *Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук.* Київ, 1919. Кн. IV. С. IX.

22. Пісня на камені. *Кіно*. 1926. № 8. С. 8.

22. Редкие русские книги, рукописи и автографы XVII — начала XX века. URL: http://www.vnikitskom.ru/antique/auction/35/13663/.

23. Сеитягьяева Т. Романтический образ Алима в предании и в романе Н. А. Попова «Алим — Крымский разбойник». *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации*. 2013. Т. 26 (65). № 2. С. 494–499.

24. Хроніка. *Кіно*. 1925. № 1. С. 27–28.

26. Хроніка. *Кіно*. 1926. № 8. С. 22.

27. Хроніка. *Кіно*. 1926. № 8. С. 23.

28. Хроніка. *Кіно*. 1926. № 10. С. 19.

29. Щеголева Т. Караимы Крыма: история и современное состояние общины. URL: http://library.eajc.org/page66/news13445.

30. Юнусова Л. У. Ипчи. Театр. URL: http://kartamirakrym.blogspot.com/2013/09/blog-post_72.html.

31. Lazzerini E. J. Local accommodation and Resistance to Colonialism in Nineteenth-Century Crimea. — Bloomington, IN : Indiana University Press, 1997.

Оксана Волошенюк

ПРО АВТОРІВ

Цалик Станіслав, український історик і письменник. Автор/співавтор 10 книг. Працює в документальному жанрі, пише про маловідомі або невідомі сторінки української історії. Співпрацює з провідними українськими ЗМІ, має численні публікації в закордонних виданнях, постійний автор BBC News Ukraine. Член Асоціації європейських журналістів та Української Кіноакадемії. Лауреат Мистецької премії «Київ» імені Івана Миколайчука в галузі кіномистецтва.

Волошенюк Оксана, менеджерка медіаосвітніх програм Академії української преси, наукова співробітниця відділу культурології та екранних медіа Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії імені М. Рильського НАН України. Співавторка 11 посібників із медіаосвіти та медіаграмотності, 7 навчальних програм для різних вікових категорій, тренер із медіаосвіти та медіаграмотності (спеціалізація: кіноосвіта і візуальна грамотність), співавторка навчальної програми та посібника інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 кл., рекомендованих МОН. Співавторка Державного стандарту середньої освіти Нової української школи.

Мокрогуз Олександр, завідувач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, доцент, кандидат педагогічних наук. Співавтор шкільних програм, підручників та навчально-методичних посібників і з громадянської освіти, історії, медіаосвіти, рекомендованих МОН для загальноосвітньої школи та педагогічних ВНЗ України. Член Всеукраїнської Спілки викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Цалик Станіслав

Мокрогуз Олександр

Волошенюк Оксана

ІСТОРІЯ КРИМУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. НАРИСИ

Навчальний посібник. 10 клас.

Загальна редакція: Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І

Літературна редакція: Олексій Першко

Верстка: Андрій Чернявський

Академія української преси тел. (044) 223 73 11
e-mail: info@aup.com.ua
Сайт: http://aup.com.ua/
Портал «Медіаосвіта та медіаграмотність»: http://www.medialiteracy.org.ua/
Сторінка на Facebook: https://www.facebook.com/aupfoundation